

Godina XLI/2022

Broj 1

**Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja**

Izdavač

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Urednice

Branislava Knežić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
i Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Milena Milićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Asistentkinja urednica

Ljeposava Ilijić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Redakcija

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD
Goran Nedović, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu,
Srbija

Gorazd Meško, Fakultet bezbednosnih studija Univerziteta u Ljubljani, Slovenija

Hajdana Glomazić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Janko Mededović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Jelena Želeskov Đorić, American University of Cyprus, Kipar

Maja Savić, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law at the Ghent
University, Belgium

Marina Kovačević Lepojević, Institut za pedagoška istraživanja, Srbija

Milana Ljubičić, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Nebojša Macanović, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci, Bosna i Hercegovina

Olivera Pavićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Sanja Čopić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Siniša Kušić, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Hrvatska

Sofija Vrcelj, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Hrvatska

Zorica Milošević, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Sekretar redakcije

Aleksandra Marković, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Tehnički urednik

Milka Raković

Tehnički sekretar

Nikola Drndarević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Kompjuterska obrada teksta

Slavica Miličić

Zbornik Instituta je naučni časopis Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja koji se publikuje od 1972. godine dva puta godišnje sa manjim prekidima, a od 2016. godine izlazi tri puta godišnje. Časopis je tematski otvoren za različite naučne oblasti, a u skladu sa politikom njegovog izdavača i relevantnim naučnim oblastima: kriminologija, sociologija, psihologija, penološka andragogija, viktimologija, socijalna patologija i dr. Uređivačku politiku Zbornika vodi Redakcija i Urednice. Radovi u časopisu su dvostruko anonimno recenzirani.

Publisher

Institute of Criminological and Sociological Research in Belgrade

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Editors

Branislava Knežić, Institute of Criminological and Sociological Research
and Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Milena Milićević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Assistant editor

Ljeposava Ilijić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Redaction

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD

Goran Nedović, Faculty of Special Education and Rehabilitation University of Belgrade, Serbia

Gorazd Meško, Faculty of Security Studies, University of Ljubljana, Slovenia

Hajdana Glomazić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Janko Međedović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Jelena Želeskov Đorić, American University of Cyprus, Cyprus

Maja Savić, Faculty of Philology University of Belgrade, Serbia

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law at the Ghent
University, Belgium

Marina Kovačević Lepojević, Institute for Educational Research, Serbia

Milana Ljubičić, Faculty of Philosophy University of Belgrade, Serbia

Nebojša Macanović, Faculty of Political Sciences University of Banja Luka, Bosnia and
Herzegovina

Olivera Pavićević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Sanja Čopić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Siniša Kušić, Faculty of Humanities and Social Sciences University of Rijeka, Croatia

Sofija Vrclj, Faculty of Humanities and Social Sciences University of Rijeka, Croatia

Zorica Milošević, Faculty of Philosophy University of Belgrade, Serbia

Secretary of the Redaction

Aleksandra Marković, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Technical Editor

Milka Raković

Technical Secretary

Nikola Drndarević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Computer Typesetting

Slavica Miličić

The Journal of the Institute is a scientific journal of the Institute of Criminological and Sociological Research that has been published twice a year since 1972 with smaller intermissions and since 2016, it has been published three times a year. The Journal is thematically open to various scientific fields, in accordance with the policy of its publisher and relevant scientific fields: criminology, sociology, psychology, penological andragogy, victimology, social pathology, etc. The editorial policy of the Journal is managed by the Redaction and the Editors. The papers published in the Journal are reviewed by two anonymous reviewers.

Za izdavača
Dr Ivana Stevanović

E: krinstitut@gmail.com

Štampa
"Pekograf d.o.o"

Tiraž
300

**Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)**

godina XLI / broj 1 / 2022

S A D R Ź A J

Ana Slavković POVEZANOST MOTIVACIONE KLIME ZA BAVLJENJE SPORTOM KREIRANE OD STRANE RODITELJA I UNUTRAŠNJE SPORTSKE MOTIVACIJE U ADOLESCENCIJI	9
Sladana Milošević, Dejana Milošević UTICAJ DRUŠTVENIH MREŽA NA MENTALNO ZDRAVLJE	27
Milena Milićević, Ljeposava Ilijić OSOBE SA INTELEKTUALNOM OMETENOŠĆU I KRŠENJE ZAKONSKIH NORMI – O POJEDINIM KARAKTERISTIKAMA POPULACIJE I IZAZOVIMA U IZVRŠENJU KAZNE ZATVORA	41
Aleksandra Marković PREKARIJAT I DEMOKRATIJA: TEZE ZA PROMIŠLJANJE	55
Ljeposava Ilijić, Milena Milićević i Olivera Pavićević OSVRT NA POČETKE PROUČAVANJA ZATVORSKE SOCIJALNE KLIME I RAZVOJ INSTRUMENATA ZA PROCENU	75
Stefan Mandić KRITIKA ANARHOPRIMITIVIZMA	89
Prikaz zbornika FEMINIZAM, AKTIVIZAM, POLITIKE: PROIZVODNJA ZNANJA NA POLUPERIFERIJI, priredila Ana Batrićević	105
Prikaz zbornika MEMORY POLITICS AND POPULISM IN SOUTHEASTERN EUROPE, priredila Ivana Stepanović	109
Prikaz zbornika GOVOR MRŽNJE, priredio Andrej Kubiček	113

Journal of the Institute of Criminological and Sociological Research (IKSI)

Volume XLI / Number 1 / 2022

TABLE OF CONTENTS

Ana Slavković RELATIONSHIP BETWEEN SPORT MOTIVATION CLIMATE CREATED BY PARENTS AND INTERNAL SPORT MOTIVATION IN YOUNGER AND OLDER ADOLESCENTS	9
Slađana Milošević, Dejana Milošević THE INFLUENCE OF SOCIAL NETWORKS ON MENTAL HEALTH	27
Milena Milićević, Ljeposava Ilijić PERSONS WITH INTELLECTUAL DISABILITIES AND VIOLATIONS OF LEGAL NORMS – SOME CHARACTERISTICS OF THE POPULATION AND CHALLENGES IN THE EXECUTION OF PRISON SENTENCES	41
Aleksandra Marković PRECARIAT AND DEMOCRACY: THESIS FOR DELIBERATION	55
Ljeposava Ilijić, Milena Milićević i Olivera Pavićević OVERVIEW OF THE BEGINNING STUDY OF THE PRISON SOCIAL CLIMATE AND THE DEVELOPMENT OF ASSESSMENT INSTRUMENTS	75
Stefan Mandić CRITIQUE OF ANARCHO-PRIMITIVISM	89
Book review FEMINISM, ACTIVISM, POLICIES: KNOWLEDGE PRODUCTION IN THE SEMI-PERIPHERY, reviewed by Ana Batrićević	105
Book review MEMORY POLITICS AND POPULISM IN SOUTHEASTERN EUROPE, reviewed by Ivana Stepanović	109
Book review HATE SPEECH, reviewed by Andrej Kubiček	113

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2022 / Vol. XLI / 1 / 9-26
Originalni naučni rad
Priljeno: 3. mart 2022. godine
Prihvaćeno: 2. maj 2022. godine
DOI: 10.47152/ziksi2022011
UDK: 159.922.8:796(497.11)
316.628-053.6:796(497.11)

POVEZANOST MOTIVACIONE KLIME ZA BAVLJENJE SPORTOM KREIRANE OD STRANE RODITELJA I UNUTRAŠNJE SPORTSKE MOTIVACIJE U ADOLESCENCIJI

Ana SLAVKOVIĆ*

Cilj istraživanja je da se identifikuje dominantan tip motivacione klime za bavljenje sportom koju kreiraju majka, odnosno otac (opažene od strane adolescenata starijeg osnovnoškolskog i srednjoškolskog uzrasta) i dominantna vrsta motivacije za bavljenje sportom, kao i da na osnovu istraživanja zaključimo koje dimenzije motivacione klime kreirane od strane roditelja najbolje predviđaju unutrašnju motivaciju za bavljenje sportom kod adolescenata, da bi ova saznanja primenili u edukativnom radu, doprineli pravilnom razvoju mladih sportista i boljim sportskim rezultatima. Takođe nas zanima da li se ova povezanost razlikuje između ispitanika u periodu rane i srednje adolescencije. Ispitivanje je obavljeno na uzorku od 200 adolescenata koji se bave sportom, uzrasta 11–19 godina. Za merenje spoljašnje, unutrašnje i amotivacije primenjena je Skala sportske motivacije – SMS-28, dok je za merenje percipirane motivacione klime za bavljenje sportom primenjen Upitnik opažene motivacione klime za bavljenje sportom kreirane od strane roditelja (Perceived Motivational Climate in Sport Questionnaire 2 – PIMCQ-2). Rezultati istraživanja su pokazali da motivaciona klima kreirana od strane oca i majke na poduzorku mladih adolescenata predviđa 35,7% varijanse unutrašnje motivacije za bavljenje sportom ($p < 0.05$), dok isti statistički model nije statistički značajan na poduzorku starijih adolescenata. Najznačajniji faktor u predviđanju unutrašnje motivacije za bavljenje

* Agencija za zapošljavanje „Mirna kuća”, Beograd. E-mail: psihologija.ana@gmail.com

sportom je motivaciona klima orijentisana na učenje koju kreira majka. Rezultati ukazuju na negativan efekat motivacione klime usmerene na postignuće, koja čini da mladi prilikom bavljenja sportom gube iz vida lepotu igre i usavršavanja sportskih veština, dok je u njihovom fokusu takmičarski duh i nadjačavanje protivnika, što dovodi do porasta amotivacije.

KLJUČNE REČI: *motivaciona klima za bavljenje sportom / unutrašnja motivacija / adolescencija / roditelji*

1. UVOD

U oblasti psihologije sporta, motivacija se često izdvaja kao jedan od ključnih činilaca sportskog uspeha (Gould et al., 2002). Pored toga, ističe se važnost motivacije kao faktora koji doprinosi istrajnosti tokom treniranja i takmičenja (Vallerand, 2007). Motivacija predstavlja stanje u kome smo iznutra pobuđeni potrebama, željama ili motivima na određeno ponašanje koje je usmereno ka postizanju nekog cilja. Ona ima veliko učešće u ostvarenju bilo kakvih životnih ciljeva, pa i u postizanju uspeha u sportu (Tubić, 2010).

Teorija samoodređenja, kao jedna od dominantnih teorija motivacije, podrazumeva postojanje tri vrste unutrašnje motivacije (za saznanjem, za ostvarenjem i unutrašnjim podsticajem), tri vrste spoljašnje motivacije (identifikacija, introjeksija i eksterna regulacija) i stanje nemotivisanosti (amotivacije) odnosno odsustva bilo kakve intencije za akciju (Deci & Ryan, 2000; Vallerand & Ratelle, 2002). Teorija samoodređenja je poslužila kao teorijska osnova za formiranje Skale sportske motivacije – SMS-28 (Pelletier et al., 1995) koja je primenjena u ovom istraživanju, sa ciljem za utvrdimo vrstu i stepen motivacije za sport kod mladih sportista.

Odnosi koje gradi adolescent sa značajnim osobama su ključni za razvoj intrinzičke motivacije u sportu (Weinstein & De Haan, 2014), a u najznačajnije spadaju odnosi između dece i roditelja (Deci & Ryan, 2000). Razlikuju se tri osnovne uloge koje roditelji mogu imati u sportuskim aktivnostima deteta: inicijator, interpretator i uzor (Lauer et al., 2010). Roditelj podstiče dete na sportske aktivnosti, ukazujući na moguće dobiti, interpretira situacije u kojima je dete manje ili više uspešno (npr. greške tumači kao nedopustive i izraz slabosti, ili kao priliku za novo učenje) i svojim primerom govori o tome zašto je sport važan (dokazivanje pred drugima ili lično zadovoljstvo). Istraživanja su pokazala da način na koji roditelji daju povratnu informaciju i vrsta očekivanja koja imaju, utiču na odluku mladog sportiste da nastavi da se bavi sportom, kao i na razvoj njegove motivacije za učešće u sportskim aktivnostima (Brustad et al., 2001; Brustad, 1992; Vesković, 2012; Vesković et al., 2013).

U oblasti psihologije sporta se postavilo pitanje koji oblik motivisanja deteta od strane roditelja je najbolji način za razvoj unutrašnje motivacije za bavljenje sportom

kod deteta (Allen & Hodge, 2006; Keegan et al., 2009; O'Rourke et al., 2013; Sánchez-Miguel et al., 2013). Većina istraživača u oblasti psihologije sporta posvetila je pažnju ispitivanju načina na koji trener, odnosno vršnjačka grupa utiču na motivisanje deteta za bavljenje sportom, dok je uticaj roditelja u ovoj oblasti u dosadašnjim istraživanjima bio zanemaren, posebno kada je reč o poređenju uticaja roditelja na sportsku motivaciju mladih i starijih adolescenata.

Cilj ovog istraživanja je da se identifikuje kako mladi sportisti opažaju dominantni tip motivacione klime za bavljenje sportom kreirane od strane majke, odnosno oca. Drugi cilj je da ustanovimo koja je dominantna vrsta sportske motivacije kod mladih i starijih adolescenata. Treći cilj je da ustanovimo koje dimenzije motivacione klime kreirane od strane roditelja najbolje predviđaju unutrašnju sportsku motivaciju mladih i starijih adolescenata, da bi ova saznanja primenili u edukativnom radu sa decom i roditeljima i na taj način doprineli pravilnom razvoju mladih sportista i boljim sportskim rezultatima.

2. MOTIVACIONA KLIMA KOJU KREIRAJU RODITELJI I MOTIVACIJA ZA BAVLJENJE SPORTOM KOD DECE

Istraživanja ukazuju na to da pored trenera i vršnjaka, majka i otac, kao najznačajnije figure prilikom odrastanja, takođe imaju veliki uticaj na motivisanje deteta na sportske aktivnosti (Allen & Hodge, 2006; Keegan et al., 2009). Horn i Horn (2007) smatraju da sistem verovanja i vrednosti koje imaju roditelji, određuje i način na koji će tretirati vlastitu decu. Postupci koji proizilaze iz verovanja i vrednosti roditelja se manifestuju kroz modelovanje, obezbeđivanje mogućnosti, emocionalnu podršku koju pružaju detetu i na taj način utiču na sistem verovanja i vrednosti njihove dece (Sánchez-Miguel et al., 2013). O'Rourke i saradnici (2013) su na osnovu rezultata svog istraživanja zaključili da je u poređenju sa motivacionom klimom koju grade treneri, motivaciona klima koju grade roditelji je od znatno većeg uticaja na samodeterminirajuću motivaciju mladih atletičara za učestvovanje u sportu. Uzrast kada spoljašnji uticaji najviše mogu da doprinesu pozitivnom sportskom i ličnom razvoju mladih sportista, ali i da dovedu do napuštanja sporta je između 13 i 14 godina (Mladenović & Marjanović, 2011).

Namera roditelja, vaspitača i trenera je da se kod dece na veoma ranom uzrastu formira motivacija za bavljenje sportom, upravo u periodu kada mogu da realizuju svoj puni potencijal. Iz tog razloga, obezbeđivanje adekvatnog okruženja je od velikog značaja, posebno kada je reč o motivacionoj klimi koju grade roditelji. Studije koje ispituju ovaj problem, imaju u osnovi različite perspektive i teorije, a jedna od njih je i *teorija samoodređenja*.

Uzimajući u obzir osnovne pojmove *teorije samoodređenja*, Stanley i saradnici (2012) navode da ponašanje osobe može da varira (na kontinuumu samoodređenja) od onih koja su spolja kontrolisana, do onih koja su determinisana vlastitom voljom. Intrinzička motivacija koja se nalazi na jednom kraju kontinuuma podrazumeva angažovanje u nekoj aktivnosti zbog zadovoljstva i uživanja u samoj aktivnosti.

Amotivacija koja se nalazi na drugom kraju kontinuuma podrazumeva nedostatak namere da osoba preduzme određeno ponašanje (Deci & Ryan, 2000). Spoljašnja motivacija je smeštena na sredini kontinuuma između amotivacije i unutrašnje motivacije, i podrazumeva da se osoba upušta u neko ponašanje da bi dobila pohvalu, priznanje, napredovanje, popularnost, viši društveni status, bolje ocene, stipendiju, novac.

Kada je reč o tipu motivacije na kontinuumu spoljašnja – unutrašnja motivacija, rezultati istraživanja ukazuju na to da kod mladih sportista prevladuje unutrašnja motivacija (Ntoumanis, 2001; Standage et al., 2003; Vesković, 2012), kao i da spoljašnji oblici motivacije za bavljenje sportom mogu biti solidna polazna osnova za razvoj unutrašnje motivacije, koja je znatno bolja investicija u budućnost mladog sportiste. Tako Vesković (2012) na osnovu ispitivanja obavljenog primenom fokus grupe, zaključuje da postoji tendencija rasta autonomnih vrsta motivacije protokom vremena. Iskazi svih učesnika fokus grupe (uzrasta 15 do 18 godina) ukazuju na to da su oni počeli da se bave sportom uglavnom pod uticajem roditelja, iz različitih spoljašnjih razloga (unapređivanje zdravlja i druženje), a vremenom su spoljašnji podsticaji prerasli u ljubav prema sportu, osećanje zadovoljstva i unutrašnju potrebu za bavljenje sportom.

Druga teorija koja se bavi uticajem socijalnog okruženja na sportsku motivaciju je *teorija postizanja cilja* (AGT). Postulira da postoje dve vrste dominantne orijentacije ka cilju: *orijentacija ka zadatku*, koja podrazumeva uživanje u određenoj aktivnosti, napor, želju za ličnim razvojem (kao motive za učenje), i *ego orijentisana* klima, koja na prvo mesto ističe pobjedu. Motivaciona klima bazirana na *ego orijentaciji* podrazumeva da se postignuće očitava na osnovu poređenja sa drugima, greške se posmatraju kao negativne i kažnjavaju se. Naglašava normativne standarde (propisani standardi o tome šta se smatra prosečnim i iznadprosečnim rezultatom) (Roberts, 2012).

Ukratko, obe navedene teorije ukazuju na to da su sredinski faktori od velikog uticaja na motivaciju za bavljenje sportom. One se mogu smatrati međusobno komplementarnim. Ipak, postoje razlike koje se odnose na ugao gledanja na motivaciju. ATG teorija daje odgovore na pitanja koje standarde postignuća pojedinac postavlja – šta želi da postigne i kako procenjuje postignuće (Ntoumanis, 2001). Sa druge strane, teorija samodeterminacije nastoji da ukaže na to kako osoba postiže ciljeve – da li na više ili na manje autonoman način (Vallerand, 2000).

Studije koje su proistekle iz navedenih teorija su ispitivale značaj trenera, vršnjaka i porodične klime na motivaciju mladih sportista. Ustanovljeno je da motivaciona klima orijentisana na zadatak, koju kreiraju treneri i vršnjaci, blisko povezana sa uživanjem u sportskoj aktivnosti od strane atletičara (Vazou et al., 2006), dok je ona koju kreiraju roditelji povezana sa samodeterminirajućom motivacijom atletičara (O'Rourke et al., 2013, 2014).

Kulturološki faktori mogu u značajnoj meri uticati na povezanost između motivacione klime koju kreiraju roditelji i motivacije za bavljenje sportom, s obzirom na to da kulturni standardi u značajnoj meri određuju način vaspitanja dece (Sari et

al., 2013). Postoje razlike između individualističkih i kolektivističkih kultura, a odnose se na način vaspitanja dece i mogu biti od uticaja na način na koji roditelji nastoje da motivišu decu za sport.

Cilj ovog istraživanja je da ustanovimo efekte motivacione klime koju kreiraju roditelji na samodeterminirajuću motivaciju mladih sportista. Pretpostavka je da samodeterminirajuća motivacija pozitivno povezana sa klimom koja se odnosi na uživanje u samoj aktivnosti, dok je negativno povezana sa motivacionom klimom usmerenom na postignuće.

Posebno nas zanima razvojni aspekt ovog naučnog problema, odnosno da li je na osnovu motivacione klime za bavljenje sportom kreirane od strane oca, odnosno majke moguće predvideti unutrašnju motivaciju za bavljenje sportom u periodu rane (10 do 14 godina) i srednje adolescencije (15 do 18 godina). Razvojne karakteristike adolescenata u značajnoj meri utiču na odnos roditelj-adolescent i uticaj koji roditelji mogu da ostvare na formiranje vrednosti, motiva, interesovanja i životnih izbora kod mladih različitog uzrasta često nije jednak.

3. METODOLOGIJA

Predmet ovog istraživanja je povezanost između motivacione klime za treniranje određenog sporta (opažene od strane adolescenata starijeg osnovnoškolskog i srednjoškolskog uzrasta koji se bave sportom) kreirane od strane oca, odnosno majke, sa jedne strane, i sportske motivacije adolescenata starijeg osnovnoškolskog i srednjoškolskog uzrasta, sa druge strane.

3.1. Uzorak

Sistematsko neeksperimentalno istraživanje je sprovedeno na uzorku od ukupno 200 ispitanika, polovina osnovnoškolskog uzrasta, i polovina srednjoškolskog; 88 dečaka i 112 devojčica, Ukupno 60 ispitanika trenira odbojku, 50 košarku, 56 fudbal i ostale sportive 34 ispitanika. Roditelji ispitanika su dali saglasnost za njihovo učešće u istraživanju.

3.2. Instrumenti istraživanja

1. Skala sportske motivacije – SMS-28 (Pelletier et al., 1995)
2. Sastoji se od 28 stavki. Po četiri stavke mere svaki od po tri aspekta unutrašnje (za saznanjem, ostvarenjem i stimulacijom) i spoljašnje motivacije (identifikacija, introjekcija i eksterna regulacija), dok preostale četiri stavke mere dimenziju odsustva motivacije. Svaku od stavki ispitanici procenjuju na sedmostepenoj skali Likertovog tipa.
3. Upitnik opažene motivacione klime za bavljenje sportom kreirane od strane roditelja (Perceived Motivational Climate in Sport Questionnaire 2 – PIMCQ-2,

White et al., 1992). Upitnik se sastoji od 36 stavki, po 18 za oba roditelja. Ispitanici odgovaraju zaokruživanjem jednog od odgovora na petostepenoj skali Likertovog tipa. Upitnik se sastoji iz tri subskale. Prva subskala, Učenje/uživanje, odnosi se na motivacionu klimu usmerenu na učenje, dok se druge dve subskale, Postizanje uspeha bez napora i Briga zbog neuspeha, odnose na motivacionu klimu usmerenu na postignuće.

4. Upitnik konstruisan za potrebe istraživanja koji se odnosi na sociodemografske varijable (pol, uzrast, vrsta sporta koju ispitanik trenira, broj godina treniranja).

3.3. Procedura ispitivanja

Nakon prikupljanja saglasnosti roditelja, upitnici sa svim neophodnim instrukcijama su podeljeni ispitanicima. Učešće u istraživanju je na dobrovoljnoj bazi. Zadavanje upitnika je obavljeno u okviru sportskih klubova u kojima deca treniraju.

3.4. Obrada podataka

Statistička obrada dobijenih podataka je izvršena primenom statističkog programa IBM SPSS 25. Za obradu podataka su korišćene deskriptivna statistika, *t*-test i multipla regresiona analiza.

4. REZULTATI

4.1. Vrednosti parametara za ispitivane varijable i pouzdanost skala

Podskala motivaciona klima kreirana od strane majke, spoljašnja motivacija i amotivacija nemaju zadovoljavajuću pouzdanost, dok ostale podskale imaju. Dominantan oblik motivacione klime koji kreira majka, odnosno otac je motivaciona klima usmerena na učenje (Tabela 1).

Tabela 1. Deskriptivna statistika za korišćene varijable

	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	α
Motivaciona klima usmerena na učenje – majka	23	40	33,72	3,34	0.54
Motivaciona klima usmerena na postignuće – majka	13	40	24,2	6,2	0.74
Motivaciona klima usmerena na učenje – otac	11	40	33,66	4,15	0.74
Motivaciona klima usmerena na postignuće – otac	13	40	24,2	6,2	0.7
Unutrašnja motivacija	43	84	69,81	8,99	0.82
Motivacija za saznanjem	13	28	23,51	3,15	
Motivacija za ostvarenjem	13	28	23,39	3,76	
Motivacija stimulacijom	10	28	22,91	3,58	
Spoljašnja motivacija	29	75	50,26	9,75	0.68
Motivacija identifikacijom	9	28	19,57	3,62	
Motivacija introjektivnom	7	28	18,74	4,94	
Motivacija eksternom regulacijom	4	28	11,99	5,27	
Amotivacija	4	26	12,21	4,7	0.52

Kada se u razmatranje uzme dominantan tip motivacione klime za bavljenje sportom kreiran od strane majke, odnosno oca, na osnovu prikazanih rezultata u Tabeli 2, zaključujemo da je statistički značajno izraženija motivaciona klima usmerena na učenje, svedjedno da li je formira majka ili otac.

Tabela 2. Razlike u vrsti motivacione klime

	MK usmerena na učenje (N = 100)	MK usmerena na postignuće (N = 100)	<i>t</i>	<i>p</i>
	<i>M (SD)</i>			
Za majku	4,21 (0,41)	2,68 (0,68)	16.90	< 0.0005
Za oca	4,20 (0,51)	2,68 (0,68)	16.35	< 0.0005

MK – motivaciona klima.

Iz Tabela 3 i 4 vidimo da postoji statistički značajna razlika između svih vrsta motivacije, a najizraženija je unutrašnja motivacija ($F = 138.24$, $p < 0.05$).

Tabela 3. Razlike u vrsti motivacije

	Unutrašnja motivacija (N = 100)	Spoljašnja motivacija (N = 100)	Amotivacija (N = 100)	<i>F</i>	<i>p</i>
	<i>M (SD)</i>				
Vrste motivacije	5,81 (0,75)	4,18 (0,81)	3,03 (1,17)	138.24	< 0.0005

Tabela 4. Poređenje vrsta motivacije

Poređene grupe	<i>t</i>	<i>P</i>
Unutrašnja motivacija – Spoljašnja motivacija	4,61	< 0.0005
Unutrašnja motivacija – Amotivacija	4,92	< 0.0005
Spoljašnja motivacija – Amotivacija	4,41	< 0.0005

4.2. Povezanost motivacione klime kreirane od strane oca, odnosno majke i sportske motivacije adolescenata

Što se tiče motivacione klime kreirane od strane majki, dobijeni podaci pokazali su da je motivaciona klima usmerena na učenje pozitivno povezana sa unutrašnjom, ali i spoljašnjom motivacijom, dok isti oblik klime kreiran od strane oca, korelira statistički značajno sa unutrašnjom motivacijom. Dalje, motivaciona klima usmerena na postignuće kreirana od strane majke, odnosno oca pozitivno korelira sa spoljašnjom motivacijom, ali i amotivacijom (Tabela 5).

4.3. Razlike između mlađih i starijih adolescenata u izraženosti različitih oblika motivacione klime kreirane od strane oca, odnosno majke

Rezultati istraživanja su pokazali da ne postoji statistički značajna razlika između različitih vrsta motivacione klime koju kreiraju roditelji mlađih i starijih adolescenata vezano za sport (Tabela 6).

Tabela 5. Srednja vrednost, razlike i korelacije između oblika motivacione klime kreirane od strane majke/oca i oblika motivacije kod adolescenata

	Mlađi adolescenti (N = 50)	Stariji adolescenti (N = 50)	<i>t</i>	<i>p</i>	<i>r</i> (UM)	<i>r</i> (SM)	<i>r</i> (A)
	<i>M</i> (<i>SD</i>)						
MKUU (majka)	33,36 (3,89)	34,08 (2,67)	-1.07	0.28	0,37**	0,21*	-0,16
MKUP (majka)	24,58 (6,89)	23,82 (5,47)	0.61	0.54	-0,16	0,24*	0,36**
Zabrinutost zbog neuspeha (majka)	12,62 (5,01)	12,12 (4,52)	0.52	0.60			
Postizanje uspeha bez napora (majka)	11,96 (3,03)	11,70 (2,48)	0.47	0.64			
MKUU (otac)	33,06 (5,19)	34,26 (2,66)	-1.45	0.15	0,44*	0,03	-0,16
MKUP (otac)	24,58 (6,89)	23,82 (5,47)	0.61	0.54	-0,16	0,24*	0,36*
Zabrinutost zbog neuspeha (otac)	12,62 (5,01)	12,12 (4,52)	0.52	0.60			
Postizanje uspeha bez napora (otac)	11,96 (3,03)	11,70 (2,48)	0.47	0.64			

* $p < 0.05$.

** $p < 0.001$.

MKUU – majka – motivaciona klima usmerena na učenje, kreirana od strane majke; MKUU– otac – motivaciona klima usmerena na učenje, kreirana od strane oca; MKUP – majka – motivaciona klima usmerena na postignuće, kreirana od strane oca; MKUP – otac – motivaciona klima usmerena na postignuće, kreirana od strane oca; UM – unutrašnja motivacija; SM – spoljašnja motivacija; A – amotivacija

4.4. Razlike između mlađih i starijih adolescenata u izraženosti različitih oblika motivacije za bavljenje sportom

Rezultati istraživanja su pokazali da ne postoji statistički značajna razlika između mlađih i starijih adolescenata s obzirom na izraženost različitih vrsta sportske motivacije (Tabela 6).

Tabela 6. Razlike u sportskoj motivaciji

	Mlađi adolescenti (N = 50)	Stariji adolescenti (N = 50)	<i>t</i>	<i>p</i>
	<i>M (SD)</i>			
Unutrašnja motivacija	68,68 (9,90)	70,94 (7,92)	-1.26	0.21
Spoljašnja motivacija	50,71 (10,39)	49,82 (9,17)	0.45	0.65
Amotivacija	11,76 (4,86)	12,66 (4,54)	-0.96	0.34

4.5. Razlike između adolescenata i adolescentkinja u izraženosti različitih oblika motivacione klime kreirane od strane majke, odnosno oca

Rezultati istraživanja ukazuju na to da nema statistički značajne razlike u izraženosti različitih oblika motivacione klime kreirane od strane majke, odnosno oca, između adolescenata različitog pola (Tabela 7).

Tabela 7. Rodne razlike u motivacionoj klimi kreiranoj od strane majke / oca

	Dečaci (N = 44)	Devojčice (N = 56)	<i>t</i>	<i>p</i>
	<i>M (SD)</i>			
Motivaciona klima usmerena na učenje (majka)	34,25 (3,17)	33,30 (3,44)	1.41	0.16
Motivaciona klima usmerena na postignuće (majka)	24,15 (5,92)	24,23 (6,46)	-0.06	0.95
Briga (majka)	12,06 (4,33)	12,60 (5,09)	-0.56	0.58
Postizanje uspeha bez napora (majka)	12,09 (3,00)	11,62 (2,56)	0.84	0.41
Motivaciona klima usmerena na učenje (otac)	34,20 (3,30)	33,23 (4,70)	1.16	0.25
Motivaciona klima usmerena na postignuće (otac)	24,15 (5,92)	24,23 (6,46)	-0.06	0.95
Briga oca	12,06 (4,33)	12,60 (5,09)	-0.56	0.58
Postizanje uspeha bez napora oca	12,09 (3,00)	11,62 (2,56)	0.84	0.41

4.6. Razlike između ispitanika različitog pola u izraženosti različitih aspekata sportske motivacije

Rezultati prikazani u Tabeli 8 ukazuju na to da nema statistički značajne razlike u izraženosti unutrašnje motivacije između ispitanika različitog pola. Uočena je statistički značajna razlika između devojčica i dečaka u izraženosti spoljašnje motivacije i amotivacije (dečaci imaju veću spoljašnju motivaciju i amotivaciju u odnosu na devojčice).

Tabela 8. Rodne razlike u sportskoj motivaciji

	Dečaci (N = 44)	Devojčice (N = 56)	<i>t</i>	<i>p</i>
	<i>M (SD)</i>			
Unutrašnja motivacija	68.22 (9.71)	71.05 (8.25)	-1.571	0.12
Spoljašnja motivacija	54.53 (8.28)	46.98 (9.59)	4.117	< 0.0005*
Amotivacija	13.88 (4.07)	10.89 (4.78)	3.313	0.001*

* $p < 0.05$.

** $p < 0.001$.

4.7. Da li je moguće na osnovu motivacione klime kreirane od strane majke i oca predvideti unutrašnju motivaciju za bavljenje sportom kod mlađih adolescenata?

Primenom višestruke linearne regresije dati u Tabeli 9 na poduzorku mlađih adolescenata dobijen je koeficijent determinacije (R^2) od 0.357, te zaključujemo da motivaciona klima kreirana od strane majke i oca predviđa 35.7% ukupne varijanse unutrašnje motivacije, $F = 8.53$, $p < 0.05$ (u pitanju je jedan zajednički model koji se odnosi na oba roditelja). Dobijeni model je statistički značajan, te zaključujemo da unutrašnja motivacija za bavljenje sportom može da se predvidi na poduzorku mlađih adolescenata na osnovu motivacione klime koju kreiraju otac i majka. Najznačajniji faktor u predviđanju unutrašnje motivacije za bavljenje sportom je motivaciona klima orijentisana na učenje koju kreira majka.

4.8. Da li je moguće na osnovu motivacione klime kreirane od strane majke i oca predvideti unutrašnju motivaciju za bavljenje sportom kod starijih adolescenata?

Na poduzorku starijih adolescenata, primenom višestruke linearne regresije je dobijen koeficijent determinacije (R^2) od 0.096, na osnovu čega zaključujemo da motivaciona klima kreirana od strane majke, odnosno oca, predviđa 9.6% ukupne varijanse, $F = 1.62$, $p > 0.05$ (u pitanju je jedan zajednički model koji se odnosi na oba roditelja). Dobijeni model nije statistički značajan, te zaključujemo da unutrašnju motivaciju za bavljenje sportom na poduzorku starijih adolescenata nije moguće predvideti na osnovu motivacione klime za bavljenje sportom kreirane od strane oca i majke (Tabela 10).

Tabela 9. Višestruka linearna regresiona analiza na poduzorku mlađih adolescenata

	<i>B</i>	β	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>R</i> ²
Ceo model				8.53**	0.36
Konstanta	31.59		0.2*		
MKUU – majka	0.99	0.39	0.04*		
MKUU – otac	0.31	0.16	0.37		
MKUP – majka	-0.24	-0.17	0.18		
MKUP – otac	-0.24	0.17	0.18		

* $p < 0.05$.

** $p < 0.001$.

MKUU – majka – motivaciona klima usmerena na učenje, kreirana od strane majke; MKUU– otac – motivaciona klima usmerena na učenje, kreirana od strane oca; MKUP – majka – motivaciona klima usmerena na postignuće, kreirana od strane oca; MKUP – otac – motivaciona klima usmerena na postignuće, kreirana od strane oca; UM – unutrašnja motivacija; SM – spoljašnja motivacija; A – amotivacija

Tabela 10. Višestruka linearna regresiona analiza na poduzorku starijih adolescenata

	<i>B</i>	β	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>R</i> ²
Ceo model				1.62	0.19	0.1
Konstanta	44.58		0.02*			
MKUU – majka	-0.19	-0.06	0.68			
MKUU – otac	0.88	0.3	0.05			
MKUP – majka	0.1	0.07	0.64			
MKUP – otac	0.1	0.07	0.64			

* $p < 0.05$.

** $p < 0.001$.

MKUU – majka – motivaciona klima usmerena na učenje, kreirana od strane majke; MKUU– otac – motivaciona klima usmerena na učenje, kreirana od strane oca; MKUP – majka – motivaciona klima usmerena na postignuće, kreirana od strane oca; MKUP – majka – motivaciona klima usmerena na postignuće, kreirana od strane oca

5. DISKUSIJA

Rezultati ukazuju na to da je dominantan oblik sportske motivacije i kod mlađih i kod starijih adolescenata *unutrašnja motivacija*, odnosno uživanje u telesnim pokretima, učenju novih sportskih veština, dok je motivaciona klima kreirana od strane majke, odnosno oca, pretežno usmerena na učenje. Stiče se utisak da roditelji pretežno nastoje da motivišu decu na bavljenje sportom ističući uživanje u telesnoj stimulaciji, ostvarivanje talenata i ličnih potencijala i zadovoljstvo koje donosi usvajanje novih sportskih veština, što potvrđuje rezultate ranijih istraživanja (Brustad & Partridge, 2002; Kolayış et al., 2017; Trbojević, 2018; Vesković, 2012).

Motivaciona klima kreirana od strane majke usmerena na učenje pozitivno korelira sa unutrašnjom i spoljašnjom sportskom motivacijom mlade osobe, što potvrđuje rezultate ranijih istraživanja (Brustad & Partridge, 2002; Kolayış et al., 2017; Trbojević, 2018; Vesković, 2012), dok drugi autori zaključuju da isto važi i za

motivacionu klimu kreiranu od strane oca (Kavussanu & Roberts, 1996; Lavigne et al., 2009; O'Rourke et al., 2013, Younes et al., 2013).

Podsticanje adolescenta da uživa u usavršavanju novih veština, može doprineti ne samo unutrašnjoj, nego i spoljašnjoj sportskoj motivaciji. Na osnovu stečenih novih znanja, mlada osoba ostvaruje lične i socijalne dobiti: gradi pozitivnu sliku o sebi, lakše formira identitet, uspeva da se na lepši način predstavi u krugu vršnjaka istog i suprotnog pola, što se pozitivno odražava na samopouzdanje i doživljaj samoeфикаsnosti. Poruku roditelja „uživaj u učenju novih sportskih veština” adolescent može interpretirati „zato što je to samo po sebi prijatno” i „zato što ću kao odličan sportista biti popularniji u krugu vršnjaka, imati više samopouzdanja”.

Motivaciona klima kreirana od strane majke i oca, usmerena na postignuće pozitivno korelira sa amotivacijom, što možemo objasniti činjenicom da neumerena želja roditelja da njihovo dete bude u sportu uspešnije od drugih, može negativno da se odrazi na sportsku motivaciju. Roditelj koji postavlja previsoke standarde u neskladu sa realnim mogućnostima deteta često postiže samo kontra efekat. Dete koje nije zadovoljilo visoke aspiracije roditelja umesto da uživa u telesnim pokretima, timskoj igri, učenju novih veština, biva zaokupljeno doživljajem ličnog neuspeha jer nije ostvarilo očekivanja roditelja i negativno se uslovljava na samu sportsku aktivnost. To može da dovede do dekoncentrisanosti prilikom izvođenja sportskih aktivnosti, slabe i unutrašnje i spoljašnje motivacije, dodatno oslabi sportske rezultate i učini doživljaj sportske kompetencije još slabijim. Krajnji efekat je još slabija motivacija za bavljenje sportom. Sličan rezultat je dobio Kolayış et al. (2017) na uzorku mlađih adolescenata.

Na osnovu rezultata istraživanja možemo da zaključimo da ne postoji statistički značajna razlika između mlađih i starijih adolescenata s obzirom na izraženost različitih oblika sportske motivacije, što je u suprotnosti sa nalazima Vesković (2012) koja na osnovu svog ispitivanja (na uzorku ispitanika uzrasta 15–18 godina) zaključuje da tokom razvoja dolazi do rasta unutrašnje motivacije. Rezultati narednih istraživanja treba da bliže razjasne ovo naučno pitanje. Moguće je da spoljašnji oblici motivacije i dalje ostaju vrlo prisutni i u srednjem adolescentnom periodu, s obzirom na to da bavljenje sportom često omogućava veću popularnost u vršnjačkoj grupi, kao i kod osoba suprotnog pola, a medijski uzori ističu snažno i mišićavo telo kod pripadnika oba pola, kao prototip muževnosti, odnosno ženstvenosti. Pre desetak godina prototip privlačnog izgleda kod devojaka nije podrazumevao mišićavu konstituciju koja se formira kao rezultat intenzivnih treninga, kao što je to slučaj danas. To može biti jedan od razloga zašto motivacija koja se odnosi na bavljenje sportom ne napreduje tokom razvoja od spoljašnje ka unutrašnjoj, kao što su to pokazala neka ranija istraživanja. Moguće je da mnoge mlade osobe donose odluku da počnu da se bave sportom upravo zbog postizanja privlačnog izgleda u skladu sa kulturnim normativima, i iz istog razloga istrajavaju u tome, ne nalazeći naručito zadovoljstvo u samoj sportskoj aktivnosti.

Rezultati našeg istraživanja takođe su pokazali da ne postoji statistički značajna razlika u motivacionoj klimi kreiranoj od strane majke, odnosno oca, između mlađih i starijih adolescenata. Na osnovu toga možemo da zaključimo da roditelji podstiču

dete na bavljenje sportom iz razloga koji tokom vremena ostaju relativno postojani, bilo da kod adolescenta podstiču želju za dokazivanjem, nadjačavanjem, očuvanjem zdravlja, lepši izgled, bilo da nastoje da ih motivišu sugerišući im da uživaju u usavršavanju novih sportskih veština, telesnim pokretima i timskoj igri.

Rezultati istraživanja su pokazali da nema statistički značajne razlike između ispitanika različitog pola s obzirom na sportsku motivacionu klimu, što ukazuje na to da roditelji na sličan način pristupaju sportskom vaspitanju i devojčica i dečaka, a polni stereotipi nemaju mnogo uticaja.

Kod ispitanika muškog pola je statistički značajno veća spoljašnja motivacija i amotivacija. To možemo objasniti činjenicom da mediji i vršnjačka grupa ističu kao značajan element maskulinog identiteta uspeh u sportu, nadjačavanje protivnika, snažno i mišićavo telo. Izraženija amotivacija može se objasniti većim pritiskom koji dečaci nameću sami sebi, vezano za postizanje natprosečnih rezultata u sportu (u suprotnom lakše postaju demotivisani u odnosu na devojčice). Stiče se utisak da neuspeh u sportu teže doživljavaju dečaci upravo zbog toga što sportske uspehe vide kao dokaz muževnosti i ostvarivanja kulturnih normativa.

Mediji poslednjih desetak godina forsiraju mišićavo i snažno telo kao prototip ženstvenosti, ali ovaj stereotip ženske lepote nije dominantan koliko prethodno opisani stereotip maskuliniteta, koji postoji više hiljada godina. Devojčice lakše podnose prosečne ili ispodprosečne rezultate u sportu, verovatno zbog toga što im kultura ne nameće stroge standarde koji se odnose na sportske uspehe, niti se stereotip femininosti u značajnoj meri dovodi u vezu sa visokim sportskim rezultatima.

Rezultati istraživanja su pokazali da motivaciona klima kreirana od strane oca i majke na poduzorku mlađih adolescenata predviđa 35,7% ukupne varijanse unutrašnje sportske motivacije. Najznačajniji faktor je motivaciona klima orijentisana na učenje koju kreira majka, što potvrđuje rezultate Kolayış et al. (2017). Unutrašnju sportsku motivaciju kod starijih adolescenata nije moguće predvideti na osnovu motivacione klime kreirane od strane oca i majke. To možemo objasniti razvojnim karakteristikama adolescencije: intenzivne promene na telesnom i kognitivnom planu (razvoj kritičkog mišljenja, što mladoj osobi omogućava da kritikuje roditelje i druge autoritete, formira autonomne vrednosti i interesovanja) (Slavković, 2019), promene na socijalnom planu, (tendencija ka separaciji i nezavisnosti u odnosu na roditelje, jačanje veza sa vršnjacima u periodu srednje adolescencije (Hunter & Youniss, 1982; Youniss & Smollar, 1985; Rowllins & Holl, 1988, prema Opačić, 1995), uviđanje nesavršenosti kod roditelja (Srna, 1997), što se odražava na uticaj koji roditelji imaju na motivaciju, izbore i odluke adolescenta. Rezultati su saglasni sa istraživanjem Mladenović i Marjanović (2011) koji navode da je uzrast kada spoljašnji uticaji najviše mogu da doprinesu pozitivnom sportskom razvoju mladih sportista, između 13 i 14 godina.

Pitanje da li u *periodu srednje adolescencije* na unutrašnju motivaciju za bavljenje sportom ponajviše utiču vršnjaci, kao značajne figure u odrastanju mlade osobe, ili je ona pretežno autonoman izbor adolescenta, nastao kao rezultat ličnog iskustva u

sportu, interesovanja, vrednosti i životnih izbora koje je formirao, treba bliže da rasvetle buduća istraživanja.

6. ZAKLJUČAK

Najznačajniji rezultat ovog istraživanja odnosi se na značaj razvojnog konteksta u kome se kreira motivaciona klima za bavljenje sportom. Mlađi adolescenti, uzrasta 10– 14 godina, s obzirom na razvojne karakteristike ovog perioda, još uvek nisu dostigli razvojne promene na kognitivnom, emocionalnom i socijalnom planu koje čine da u periodu srednje adolescencije roditelje u znatno manjoj meri doživljavaju kao uzor i autoritet, što u značajnoj meri utiče na njihovu motivaciju i izbore. Mlade osobe u periodu srednje adolescencije (od 15. do 19. godine) su sklone suprotstavljanju autoritetu, a sa druge strane smatraju da su dovoljno zrele da donose autonomne izbore. To je istovremeno i najznačajniji doprinos ovog istraživanja, s obzirom da ovo naučno pitanje do sada nije ispitivano. Nedostatak istraživanja je to što nismo ispitali da li je unutrašnja motivacija za bavljenje sportom kod mladih u periodu srednje adolescencije nastala pod većim uticajem vršnjačke grupe ili medija kao agenasa socijalizacije, ili adolescenti ovakav izbor prave nezavisno, na osnovu ličnog iskustva i preferencija. Naredna istraživanja treba da bliže pojasne ovo pitanje.

U naučnoj oblasti koja se odnosi na motivaciju za bavljenje sportom ostalo je nerazjašnjeno da li sa uzrastom dolazi do povećanja unutrašnje motivacije ili se na ovom planu ne događaju značajne promene, s obzirom na to da su rezultati ovog i prethodnih istraživanja nesaglasni.

Posebno skrećemo pažnju na značaj motivisanja dece i mladih na bavljenje sportom kroz isticanje zadovoljstva koje donosi telesna stimulacija prilikom fizičkih aktivnosti, zdravog tela i duha, jedinstva čoveka i prirode, umesto tipično individualističkih vrednosti koje odlikuje takmičarski duh i slepa želja za nadjačavanjem protivnika. Iza ove želje da se pred drugima predstave kao superiorniji, često se krije unutrašnja nesigurnost i otuđenost od autentičnih osećanja.

Rezultati i našeg i prethodnih istraživanja ukazuju na negativan efekat motivacione klime usmerene na postignuće, koja čini da mladi prilikom bavljenja sportom gube iz vida lepotu igre i usavršavanja sportskih veština, dok je u njihovom fokusu takmičarski duh i nadjačavanje protivnika. Forsiranje navedenog oblika motivacione klime dovodi do porasta amotivacije, čini mladu osobu nemotivisanom za učešće u sportskim aktivnostima jer u njima nije ni imala prilike da sagleda ono što je zaista vredno, s obzirom na neadekvatno sportsko vaspitanje u porodici.

Kulturološki faktori mogu uticati na povezanost između motivacione klime koju kreiraju roditelji i motivacije za bavljenje sportom, s obziromna to da kulturni standardi u značajnoj meri određuju način vaspitanja dece (Sari et al., 2013). Namesto Zapadne kulture koja je tipično individualistička i sagledava sport kao nadjačavanje protivnika i slepu želju za uspehom, potrebno je da se više okrenemo

vrednostima Istočnjačke kulture, koja naglašava jedinstvo sa prirodom umesto otuđenosti. Zapadni takmičarski duh, materijalizam i intelektualizam predstavljaju kontrast Istočnom pojmu prihvaćenosti, kao bazi dobrobiti i celovitosti (Suzuki & From, 1969). U tom svetlu treba sagledavati i sport, kao način da čovek prihvati svoja autentična osećanja i jedinstvo sa prirodom, uživa u telesnom i duhovnom skladu i učenju novih veština.

LITERATURA

- (1) Allen, J. B., & Hodge, K. (2006). Fostering a learning environment: coaches and the motivational climate. *International Journal of Sport Science and Coaching*, 1(3), 260–277. <https://doi.org/10.1260/174795406778604564>
- (2) Brustad, R. J. (1992). Integrating socialization influences into the study of children's motivation in sport. *Journal of Sport & Exercise Psychology*, 14(1), 59–77. <https://doi.org/10.1123/jsep.14.1.59>.
- (3) Brustad, R. J., & Partridge, J. A. (2002). Parental and peer influence on children's psychosocial development through sport. In F. L. Smoll, & R. E. Smith (Eds.), *Children and youth in sport: A biopsychosocial perspective* (pp. 187–210). Kendall Hunt Publishing.
- (4) Brustad, R. J., Babkes, M. L., & Smith, A. L. (2001). Youth in Sport Psychological Considerations. *Handbook of Sport Psychology*, 2, 604–635.
- (5) Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The „what” and „why” of goal pursuits: Human need and the self-determination of behavior. *Psychology Inquiry*, 11(4), 227–268. http://dx.doi.org/10.1207/S15327965PLI1104_01
- (6) Gould, D., Dieffenbach, K., & Moffett, A. (2002). Psychological Characteristics and Their Development in Olympic Champions. *Journal of Applied Sport Psychology*, 14(3), 172–204. <http://dx.doi.org/10.1080/10413200290103482>
- (7) Horn, T. S., & Horn, J. L. (2007). Family influences on children's sport and physical activity participation, behavior, and psychosocial responses. In G. Tenenbaum & R. C. Elkhound (Eds.), *Handbook of sport psychology* (pp. 685–711). John Wiley & Sons, Inc. <https://doi.org/10.1002/9781118270011.CH31>
- (8) Kavussanu, M., & Roberts, G. C. (1996). Motivation in physical activity contexts: The relationship of perceived motivational climate to intrinsic motivation and self-efficacy. *Journal of Sport and Exercise Psychology*, 18(3), 264–280. <http://dx.doi.org/10.1123/jsep.18.3.264>
- (9) Keegan, R. J., Harwood, C. G., Spray, C. M., & Lavallee, D. E. (2009). A qualitative investigation exploring the motivational climate in early career sports participants: Coach, parent and peer: influences on sport motivation. *Psychology of Sport and Exercise*, 10(3), 361–372. <http://dx.doi.org/10.1016/j.psychsport.2008.12.003>
- (10) Kolayış, H., Sarı, İ., & Çelik, N. (2017). Parent-initiated motivational climate and self-determined motivation in youth sport: how should parents behave to keep their child in sport?. *Kinesiology*, 49(2), 217–224. <http://dx.doi.org/10.26582/k.49.2.4>
- (11) Lauer, L., Gould, D., Roman, N., & Pierce, M. (2010). Parental behaviors that affect junior tennis player development. *Psychology of Sport and Exercise*, 11(6), 487–496. <http://dx.doi.org/10.1016/j.psychsport.2010.06.008>
- (12) Lavigne, G. L., Hauw, N., Vallerand, R. J., Brunel, P., Blanchard, C., Cadorette, I., & Angot, C. (2009). On the dynamic relationships between contextual (or general) and situational (or state) motivation toward exercise and physical activity: A

- longitudinal test of the top-down and bottom-up hypotheses. *International Journal of Sport and Exercise Psychology*, 7(2), 147–168.
<http://dx.doi.org/10.1080/1612197X.2009.9671897>
- (13) Mladenović, M., & Marjanović, A. (2011). Neke razlike u sportskoj motivaciji mladih fudbalera Rusije, Srbije i Crne Gore. *SportLogia*, 7(2), 141–149.
<http://dx.doi.org/10.5550/sgia.110702.se.141M>
- (14) Ntoumanis, N. (2001). Empirical links between achievement goal theory and self-determination theory in sport. *Journal of Sport Science*, 19(6), 397–409.
<https://doi.org/10.1080/026404101300149357>
- (15) O'Rourke, D. J., Smith, R. E., Smoll, F. L., & Cumming, S. P. (2013). Parent-initiated motivational climate and young athletes' intrinsic-extrinsic motivation: Cross-sectional and longitudinal relations. *Journal of Child and Adolescent Behavior*, 1(2), 109. <https://doi.org/10.4172/jcalb.1000109>
- (16) O'Rourke, D. J., Smith, R. E., Smoll, F. L., & Cumming, S. P. (2014). Relations of parent and coach-initiated motivational climates to young athletes' self-esteem, performance anxiety, and autonomous motivation: Who is more influential?. *Journal of Applied Sport Psychology*, 26(4), 395–408.
<http://dx.doi.org/10.1080/10413200.2014.907838>
- (17) Opačić, G. (1995). *Ličnost u socijalnom ogledalu*. Institut za pedagoška istraživanja.
- (18) Pelletier, L. G., Tuson, K. M., Fortier, M. S., Vallerand, R. J., Briere, N. M., & Blais, M. R. (1995). Toward a new measure of intrinsic motivation, extrinsic motivation, and amotivation in sports: The Sport Motivation Scale (SMS). *Journal of Sport and Exercise Psychology*, 17(1), 35–53. <http://dx.doi.org/10.1123/jsep.17.1.35>
- (19) Roberts, G. C. (2012). Motivation in sport and exercise from an Achievement Goal Theory perspective: After 30 years, where are we? In G.C. Roberts & D. Treasure (Eds.), *Advances in motivation in sport and exercise*, Vol. 3 (pp. 5–58). Human Kinetics. <https://doi.org/10.5040/9781492595182.ch-001>
- (20) Sánchez-Miguel, P. A., Leo, F. M., Sánchez-Oliva, D., Amado, D., & García-Calvo, T. (2013). The Importance of Parents' Behavior in their Children's Enjoyment and Amotivation in Sports. *Journal of Human Kinetics*, 36(1), 169–177.
<https://doi.org/10.2478/hukin-2013-0017>
- (21) Sari, E., Ilić, J., & Ljubojević, M. (2013). The comparison of task and ego orientation and general self-esteem of Turkish and Montenegrin young basketball players. *Kinesiology*, 45(2), 203–212.
- (22) Slavković, A. (2019). *Odnos roditelj – adolescent i mentalno zdravlje u adolescenciji*. Beograd: Alma.
- (23) Srna, J. (1995). *Biti ili ne biti – studija samoubilaštva mladih*. Beograd: IP “Žarko Albulj”.
- (24) Standage, M., Duda, J. L., & Ntoumanis, N. (2003). A model of contextual motivation in physical education: Using constructs from self-determination and achievement goal theories to predict physical activity intentions. *Journal of Educational Psychology*, 95(1), 97–110. <https://doi.org/10.1037//0022-0663.95.1.97>
- (25) Stanley, D. M., Cumming, J., Standage, M., & Duda, J. L. (2012). Images of exercising: Exploring the links between exercise imagery use, autonomous and controlled motivation to exercise, and exercise intention and behavior. *Psychology of Sport and Exercise*, 13(2), 133–141.
<https://doi.org/10.1016/j.psychsport.2011.10.002>
- (26) Suzuki, D. T., & From, E. (1969). *Zen budizam i psihoanaliza*. Beograd: Nolit.

- (27) Trbojević, J. (2018). *Socio–psihološki prediktori odustajanja od sporta u adolescenciji* [doktorska disertacija]. Univerzitet u Novom Sadu. https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_nardus_10389
- (28) Tubić, T. (2009). *Psihologija sporta*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- (29) Vallerand, R. (2000). Deci and Ryan's self–determination theory: A view from the hierarchical model of intrinsic and extrinsic motivation. *Psychological Inquiry*, 11(4), 312–318. <https://www.jstor.org/stable/1449629>
- (30) Vallerand, R. J. (2007). A hierarchical model of intrinsic and extrinsic motivation for sport and physical activity. In M. S. Hagger & N. L. D. Chatzisarantis (Eds.), *Intrinsic motivation and self–determination in exercise and sport* (pp. 255–279, 356–363). Human Kinetics. <http://dx.doi.org/10.5040/9781718206632.ch-017>
- (31) Vallerand, R. J., & Ratelle, C. F. (2002). Intrinsic and extrinsic motivation: A hierarchical model. In E. L. Deci & R. M. Ryan (Eds.), *Handbook of self–determination research* (pp. 37–64). University Rochester Press. [http://dx.doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60019-2](http://dx.doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60019-2)
- (32) Vazou, S., Ntoumanis, N., & Duda, J. L. (2006). Predicting young athletes' motivational indices as a function of their perceptions of the coach– and peer–created climate. *Psychology of Sport and Exercise*, 7(2), 215–233. <http://dx.doi.org/10.1016/j.psychsport.2005.08.007>
- (33) Vesković, A. (2012). *Roditelji kao agensi sportske socijalizacije mladih* [doktorska disertacija]. Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/3213>
- (34) Vesković, A., Valdevit, Z., & Đorđević–Nikić, M. (2013). Goal orientation and perception of motivational climate initiated by parents of female handball players of different competition levels. *Facta Universitatis: Physical Education and Sport*, 11(3), 337–345.
- (35) Weinstein, N., & De Haan, C. R. (2014). On the mutuality of human motivation and relationships. In N. Weinstein (Ed.), *Human motivation and interpersonal relationships: Theory, research, and applications* (pp. 3–26). Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-94-017-8542-6_1
- (36) White, S. A., Duda, J. L., & Hart, S. (1992). An exploratory examination of the parent–initiated motivational climate questionnaire. *Perceptual and Motor Skills*, 75(3), 875–880. <http://dx.doi.org/10.2466/pms.1992.75.3.875>
- (37) Younes, S., Ciccomascolo, L., & Shim, M. (2013). Climate and motivation for women athletes in Palestine. *The ICHPER–SD Journal of Research in Health, Physical Education, Recreation, Sport and Dance*, 8(1), 12–19.

RELATIONSHIP BETWEEN SPORT MOTIVATION CLIMATE CREATED BY PARENTS AND INTERNAL SPORT MOTIVATION IN YOUNGER AND OLDER ADOLESCENTS

This research aims to identify the dominant type of sports motivation climate created by the mother or father (perceived by adolescents) and the dominant type of sports motivation, as well as to conclude which dimensions of the motivational climate created by parents, the best predict the internal sport motivation, to apply this knowledge in educational work, contribute to the proper development of young sportsmen and better sports results. We are also interested in whether this relationship differs between the respondents in the period of early and middle adolescence. The study was conducted on a sample of 200 adolescents who play sports, aged 11–19. The Sports Motivation Scale – SMS-28 was used to measure external, internal and amotivation, while the Perceived Motivational Climate Questionnaire was used to measure the perceived sport motivation climate (Climate in Sport Questionnaire 2 – PIMCQ-2). The results of the research showed that the motivational climate created by father and mother in the subsample of younger adolescents predicts a 35.7% variance of internal sport motivation ($p < 0.05$), while the same statistical model is not statistically significant in the subsample of older adolescents. The most important factor in predicting internal sports motivation is the learning-oriented motivational climate created by the mother. The results indicate a negative effect of the achievement-oriented motivational climate, which makes adolescents underestimate the beauty of playing sports and improving sports skills, while their focus is on competitive spirit and overcoming opponents, which leads to increased amotivation.

KEY WORDS: *motivational climate for playing sports / internal motivation / adolescence / parents*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2022 / Vol. XLI / 1 / 27-40
Pregledni naučni rad
Primljeno: 1. april 2022. godine
Prihvaćeno: 15. maj 2022. godine
DOI: 10.47152/ziksi2022012
UDK: 159.922.2
316.472.4-053.6:004.738.12

UTICAJ DRUŠTVENIH MREŽA NA MENTALNO ZDRAVLJE

Sladana MILOŠEVIĆ*
Dejana MILOŠEVIĆ*

Društvene mreže predstavljaju platforme koje omogućavaju korisnicima privatnih i javnih profila različitu vrstu interakcije sa drugim korisnicima. S obzirom na sve frekventniju upotrebu društvenih mreža naročito među mladima, cilj ovog rada je da se prikaže uticaj upotrebe društvenih mreža na mentalno zdravlje. Urađen je pregled relevantne literature o potencijalnom uticaju društvenih mreža na mentalno zdravlje. Upotreba društvenih mreža ima prednosti: uspostavljanje interpersonalnih relacija, ličnih i poslovnih odnosa sa drugima, deljenje fotografija, izražavanje kreativnosti, ideja i osećanja, promovisanje ponašanja vezanog sa zdravljem, olakšavanje interakcije stidljivih i socijalno anksioznih pojedinaca. Međutim, korišćenje društvenih mreža je povezano i sa negativnim implikacijama po mentalno zdravlje kao što su razvoj anksioznosti i depresije, osećaja usamljenosti, niskog samopoštovanja, i zavisnosti od upotrebe društvenih mreža. S obzirom na prepoznate negativne implikacije korišćenja društvenih mreža na mentalno zdravlje korisnika značajno je istaći potrebu za kontinuiranim informacijama o racionalnoj upotrebi u cilju prevencije negativnih ishoda korišćenja, kao i neizostavno sagledavanje ovog faktora pri tretmanu problema mentalnog zdravlja.

KLJUČNE REČI: društvene mreže / mentalno zdravlje / pozitivni uticaji / negativni uticaji

* Institut za mentalno zdravlje, MA defektolog, dipl. spec. pedagog, sladjanamilo@gmail.com

* Student Medicinskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, dejanamilosevic46@gmail.com

1. UVOD

Društvene mreže predstavljaju platforme koje omogućavaju korisnicima privatnih i javnih profila različitu vrstu interakcije sa drugim korisnicima (Biglbauer & Lauri Korajlija, 2020; Laranjo et al., 2014). Mogu se definisati i kao servis na internetu koji dozvoljava pojedincu da otvori javni ili polu-javni profil unutar ograničenog sistema, arikuliše sa ostalim korisnicima; pregleda svoj popis kontakata-veza, uz mogućnost pregleda veza koji su kreirali drugi korisnici (Boyd & Ellison, 2007). Omogućavaju korisnicima interpersonalnu komunikaciju, kroz komentarisane postove, postavljanje fotografija, ažuriranje statusa, deljenje geografskih lokacija. Kroz ovakve vidove komunikacije korisnici su u mogućnosti da podele svoje svakodnevne aktivnosti, svoja razmišljanja i izraze svoja osećanja (Youssef et al., 2020). Takođe, omogućavaju stupanje u poslovne odnose sa drugima kako bi mogli razvijati međusobne odnose i deliti informacije, ideje i poruke (Antoci et al., 2015; Bekalu et al., 2019; Ifinedo, 2016).

Tokom protekle decenije društvene mreže izazivale su duboke promene u načinu komunikacije i interakcije ljudi (Biglbauer & Lauri Korajlija, 2020). Svedoci smo da društvene mreže predstavljaju sastavni deo života današnjeg vremena, što potvrđuje i činjenica da društvene mreže danas koristi preko 3,8 milijardi korisnika. Primera radi, Facebook predstavlja jednu od “najomiljenijih” društvenih mreža današnjice koja na dnevnom nivou ima oko 1,52 milijarde korisnika (Leodoro, 2014; Nadkarni & Hofmann, 2012; Settanni et al., 2018). Međutim, danas postoje i druge brojne mreže koje po stepenu korištenosti i popularnosti ne zaostaju mnogo za Facebook-om. Neke od njih su: Instagram; YouTube; Tik-Tok; LinkedIn; Snapchat; WhatsApp; Viber; Twitter. Popularnost društvenih mreža s vremenom sve više raste, a njihovi najbrojniji korisnici su adolescenti (Einarsdóttir, 2015). Prema rezultatima istraživanja projekta Deca Evrope na internetu iz 2019. godine u Srbiji 90% adolescenata svakodnevno pristupa društvenim mrežama (Dinić i sar., 2021). Istovremeno sa ekspanzijom društvenih mreža raste i interes za njihov uticaj na različite aspekte života. Pažnja stručne i naučne javnosti najpre je usmerena na njihov uticaj na mentalno zdravlje. Pitanja o njihovom potencijalnom uticaju na mentalno zdravlje predmet mnogobrojnih debata. Najpre, osnovno pitanje je da li se sve društvene mreže mogu podvesti pod istu kategoriju (u smislu njihovog klasifikovanja), tako i uticaja na mentalno zdravlje (Biglbauer & Lauri Korajlija, 2020). Drugo, otvara se i pitanje da ukoliko postoji razlika među njima, da li je i uticaj na mentalno zdravlje različit? U skladu s tim, podesnim nam se čini razmišljanje u pravcu da li postoje vulnerabilniji pojedinci koji su skloniji „višem“ korišćenju društvenih mreža, pa i rizika da će razviti neke simptome poremećaja mentalnog zdravlja.

S obzirom na to da rezultati istraživanja o mehanizmu povezanosti korišćenja društvenih mreža i mentalnog zdravlja su oprečni, ali da postoji konsenzus da korišćenje društvenih mreža pored svojih prednosti može imati negativne efekte po mentalno zdravlje njihovih korisnika (Baker & Algorta, 2016; Biglbauer & Lauri Korajlija, 2020; Bucci et al., 2019; Leodoro, 2014; McCrae et al., 2017; O’Keeffe & Clarke-Pearson, 2011).

CILJ RADA

Cilj ovog rada je prikaz naučnih saznanja o pozitivnom i negativnom uticaju upotrebe društvenih mreža na mentalno zdravlje njihovih korisnika.

METOD RADA

Radi identifikovanja relevantnih naučnih izvora pretražene su bibliografske baze: Google Scholar, Elsevier, Science Direct, PubMed i KoBSON. Ključne reči korišćene prilikom pretrage na srpskom i engleskom jeziku bile su: mentalno zdravlje, društvene mreže, uticaj, negativni uticaj, pozitivni uticaj. Birani su teorijski i empirijski radovi koji se bave pozitivnim i negativnim uticajem društvenih mreža na mentalno zdravlje pojedinaca. U obradi podataka iz literature korišćene su deskriptivna, analitička i sinetička metoda.

2. PREDNOSTI DRUŠTVENIH MREŽA

Nalazi istraživačkih studija pokazuju da upotreba društvenih mreža ima svoje prednosti (Greenblatt et al., 1982). Društvene mreže predstavljaju pogodan način za uspostavljanje interpersonalnih relacija kao što su: uspostavljanje ličnih i poslovnih odnosa sa drugima, deljenje informacija, izražavanje kreativnosti, ideja i osećanja (Dobrea & Pasarelu, 2016). Štaviše, relevantna literatura potvrđuje da su društvene mreže predstavljaju efikasan metod za promovisanje ponašanja povezanog sa zdravljem (Laranjo et al., 2014). Takođe, pomažu u povećanju poslovne produktivnosti kada se koristi za odnose s javnošću, marketing i u reklamne svrhe. Marketinški stručnjaci obično koriste društvene mreže kako bi povećali prepoznatljivost brenda i podstakli lojalnost brendu. Upravo, mogućnost povezivanja, interakcije i izražavanje emocija je protektivni faktor poremećaja mentalnog zdravlja (Lozano Blasco et al., 2020). Empirijski podaci potvrđuju da korišćenje društvenih mreža kod populacije starijih korisnika pomaže u održavanju afektivnih i društvenih odnosa, favorizujući veću integraciju među ljudima. Odnosno, upotreba fejsbuka promoviše aktivni proces starenja i pomaže da ostanu u kontaktu sa prijateljima i porodicom (Nef et al., 2013; Páscoa & Gil, 2015).

Prednosti društvenih mreža se mogu objasniti kao: socijalna kompenzacija i socijalno poboljšanje (Primack et al., 2017). Posmatrano iz perspektive socijalne kompenzacije korišćenjem društvenih mreža pojedinci mogu nadomestiti nedostatak socijalnih veštine i izbeći nelagodnost koju mogu sa sobom nositi situacije “licem u lice”. Ukoliko se posmatra iz perspektive socijalnog poboljšanja “socijalno kvalifikovani” pojedinci koriste društvene mreže kako bi pronašli dodatne mogućnosti za interpersonalnu interakciju (Desjarlais & Willoughby, 2010; Durban & Marchesi, 2016).

Društvene mreže pojačavaju osećanje društvene kompeticije i olakšavaju interpersonalnu interakciju naročito *stidljivih ljudi*. Anonimnost dozvoljava stidljivim pojedincima da otkrivaju intimne aspekte i dele unutrašnja uverenja i

emocionalne interakcije sa manje straha od neodobravanja i sankcija (MacCallum et al., 2002). Takvi pojedinci osećaju manje bojazni u ovoj komunikaciji nego licem u lice. S obzirom da je stidljivost sveprisutna i problematična za one koji pate od nje, postoji i razudjenost njenog definisanja (Saunders & Chester, 2008).

Društvene mreže pružaju mogućnost socijalne interakcije za pojedince koji pate od *socijalne anksioznosti*. Prema navodima socijalno anksioznih pojedinaca upravo je kompenzacija jedan od razloga korišćenja društvenih mreža. Tome doprinosi olakšavajuća okolnost ovakvih interakcija koja se sastoji od teksta na ekranu dok su vizuelne informacije izostavljene. Komunikacija sa ograničenim ili izostavljenim kontaktom očima ili audiovizuelnim znacima dodatno doprinosi relaksiranosti interpersonalnoj interakciji kod pojedinaca sa ovim problemom (Peter et al., 2005).

Najzad, korišćenje mreža u društveno motivisane svrhe je sveprisutno u životu većine mladih. Istraživačke studije na mlađim adolescentima uzrasta od 11 do 14. godina beleže povezanost korišćenja društvenih mreža i uspostavljanja prijateljstva (Valkenburg et al., 2005). Ovakav nalaz ne predstavlja iznenađenje obzirom da je poznato da su porodični odnosi u ovom uzrastu sve “manje značajni” i ustupaju mesto odnosima sa vršnjacima (Antheunis et al., 2014). Društvena povezanost igra značajnu ulogu u svakodnevnom životu adolescenata, kako za pozitivan lični razvoj, način života tako i opšte zdravlje (Barber & Schluterman, 2008; Uchino et al., 1996). Osećaj društvene povezanosti kod adolescenata generiše proces u kome adolescent nastoji da stvori vezu sa društvenim svetom. Taj društveni svet uključuje formiranje samoidentiteta, osećanje pripadnosti, ličnih interesa i motivisano ponašanje (Wu et al., 2015). Ovako uspostavljena društvena povezanost pozitivno doprinosi njihovom mentalnom zdravlju i pozitivno utiče na buduće ponašanje. Shodno tome, može se zaključiti da društvene mreže predstavljaju način za konstruisanje osećaja povezanosti (Volton & Koen, 2011 prema Wu et al., 2015).

Istraživači su utvrdili da viši nivo društvene povezanosti među adolescentima predstavlja protektivni faktor protiv ne samo rizičnih ponašanja nego podstiče i pozitivne ishode mentalnog zdravlja smanjenjem anksioznosti, depresije i usamljenosti (Beam et al., 2002; DuBois & Silverthorn, 2005; Hawkins et al., 1999; Zimmerman et al., 2002). Zatim, stepen povezanosti sa različitim društvenim činiocima kao što su porodica, škola, prijatelji u adolescenciji ne predstavlja samo faktor pozitivnog razvoja, već je i prediktor osećanja blagostanja u odrasloj dobi (Olsson et al., 2013).

3. NEGATIVNI UTICAJI DRUŠTVENIH MREŽA NA MENTALNO ZDRAVLJE

Pored mnogobrojnih prednosti društvenih mreža, podaci ukazuju da su društvene mreže jedan od faktora povećanja psihološkog morbiditeta među mladima (O’Keeffe & Clarke-Pearson, 2011; Leodoro, 2014; McCrae et al., 2017). Kako je socijalizacija ključna za prelazak iz doba adolescencije u odraslo doba, smatra se da upotreba društvenih mreža može i te kako imati uticaja na ovaj proces (McCrae et al., 2017). Upotreba društvenih mreža može biti povezana sa povećanim osećajem stresa, nižeg

samopoštovanja, usamljenosti i depresijom (Jelenchick et al., 2013). U prilog tome, govore i istraživanja veze između učestalosti korišćenja društvenih mreža i problema mentalnog zdravlja, pri čemu je učestalost merena kao količina vremena provedena na društvenim mrežama. Nalazi istraživanja pokazuju da provođenje na društvenim mrežama više od dva časa dnevno se može povezati sa uzrokom stresa, lošom samoprocenom mentalnog zdravlja, suicidalnim ideacijama (Sampasa-Kanyinga & Lewis, 2015).

3.1. Društvene mreže i usamljenost

Pored toga što podaci potvrđuju da upotreba društvenih mreža jača interpersonalnu povezanost, druge studije ukazuju na suprotne podatke da je upotreba društvenih mreža povezana sa osećanjem društvene izolacije i usamljenosti. Ovakvi oprečni rezultati podstiču debate o tome da li usamljeni pojedinci više koriste društvene mreže ili je usamljenost rezultat povećane upotrebe društvenih mreža. U prilog prvom, podaci potvrđuju da usamljeni pojedinci više koriste društvene mreže jer imaju redukovane interpersonalne relacije licem u lice. Ali takva “pravila” nisu uvek zastupljena. Neretko je utvrđeno da viši nivoi usamljenosti predviđaju i neotvaranje naloga na društvenim mrežama.

Shodno tome, postoje dve oprečna objašnjenja povezanosti upotrebe društvenih mreža i usamljenosti. Prvo objašnjenje zasnovano na takozvanoj “hipotezi raseljavanja”, tvrdi da upotreba društvenih mreža povećava osećaj usamljenosti. Ovakvo objašnjenje zagovara da vreme provedeno na društvenoj mreži zamenjuje vreme provedeno van društvenih mreža kao što je vreme provedeno sa prijateljima i samim tim smanjuje kvalitet prijateljstva. Nasuprot, drugo objašnjenje oslanjajući se na “hipotezu stimulacije” ukazuje da provođenje više vremena na društvenim mrežama poboljšava kvalitet prijateljstva i smanjuje osećaj usamljenosti (Shaw & Grant, 2002).

U prilog oprečnog objašnjenja govori i Studija Stenford Instituta za kvantitativno proučavanje društva na uzorku 4113 odraslih ispitanika je otkrila da se usamljenost povećavala sa upotrebom društvenih mreža, jedna četvrtina ispitanika je izvestila da veruje da korišćenje društvenih mreža više pet časova nedeljno dovelo do manjka vremena u ličnoj interakciji sa prijateljima. Oko 10% ispitanika je izvestilo da je izostalo u društvenim događajima (Morahan-Martin & Shumacher, 2003). Međutim, smatra se da podaci ne predstavljaju autentičnu uzročno-posledičnu povezanost društvenih mreža sa usamljenosti, te da društvene mreže imaju negativan uticaj na mali broj korisnika. Niti je usamljenost definisana u kontekstu društvenih mreža i pojedinaca nego kao subjektivno iskustvo sa uočenim nedostatkom međuljudske intimnosti (Chelune et al., 1980).

Druge istraživačke studije su takođe potvrđivale da upotreba društvenih mreža smanjuje percepciju usamljenosti, dok su neke ukazivale da su pojedinci prijavljivali niže nivoe društvene podrške nakon korišćenja društvenih mreža konkretno Facebook-a. Ovakvi rezultati predstavljaju različit efekat na usamljenost moderirana načinom na koji se upotrebljava Facebook. Pojedinci koji aktivno koriste Facebook

kao što su na primer objava i komentarisanje su izvestili o nižoj usamljenosti za razliku od pasivnih korisnika koji su samo prelistavali postove. Pasivni korisnici su izvestili o višem nivou usamljenosti (Frison & Eggermont, 2015).

3.2. Društvene mreže i samopoštovanje

Podaci sugerišu da upotreba društvenih mreža predstavlja jedan od značajnih faktora oblikovanja samopoštovanja njihovih korisnika. Kako društvene mreže mogu poboljšati samopoštovanje, uključujući percepciju fizičkog izgleda, odnosa s drugima i romantičnih veza, pogotovo kada osoba dobije pozitivne povratne informacije od svojih vršnjaka, prijatelja na društvenim mrežama. Mogućnost kontrole sadržaja objavljenog na mreži, pomaže vlasnicima profila povećanje samopoštovanja putem prezentovanja sebe (Gonzales & Hancock, 2011). Dakle, omogućavanjem prezentovanja svoga idelanog “Ja” razvija se pozitivno osećanje i više samopoštovanje. Stoga, pojedinci sa višim samopoštovanjem rado pribegavaju deljenju fotografija, misli i ideja s drugima (Schwartz, 2012).

Studija Valkenburga i saradnika (2006), pokazuje da je samopoštovanje adolescenata korisnika društvenih mreža zavisi od povratnih informacija drugih korisnika (Valkenburg et al., 2006). Nalazi istraživačkih studija sugerišu da društvene mreže mogu biti korisne za pojedince sa nižim samopoštovanjem, pomažući im da budu prihvaćeni od svojih vršnjaka, adaptiraju u novoj sredini, neretko i poboljšaju samopouzdanje. Međutim, suprotni podaci ukazuju da devojke koje provode puno vremena na društvenim mrežama su u riziku razvijanja nižeg samopoštovanja i negativne slike o sebi (Steinfeld et al., 2008).

3.3. Društvene mreže i depresija

Kako je depresija značajan uzrok morbiditeta kod adolescenata a s obzirom na sveprisutnost socijalnih mreža, razni istraživači tvrde da korišćenje društvenih mreža može biti jedan od rizičnih faktora za razvoj simptoma depresije (Pantić, 2014). Shodno tome, Američka akademija za pedijatriju da bi opisala uticaj društvenih mreža na mentalno zdravlje mladih upotrebljava izraz “Facebook depresija”, prema kome se depresija razvija kao posledica velike količine vremena provedene na društvenim mrežama (O’Keeffe & Clarke-Pearson, 2011; Leodoro, 2014). Na slećne nalaze ukazuju rezultati meta-analize koja je obuhvatila 33 studije. Sumirani rezultati ukazuju da veća količina vremena provedena na društvenim mrežama, kao i učestalije proveravanje društvenih mreža je povezano sa intenzivnijim razvojem simptoma depresije (Joon et al., 2019 prema Biglbauer & Lauri Korajlija, 2020).

Studija sprovedena u našoj zemlji s ciljem istraživanja efekata društvenih mreža na depresivnost mladih na uzorku od 160 srednjoškolaca Centralne Srbije, ističe statističku značajnu pozitivnu korelaciju između dnevnog korišćenja društvenih mreža od strane učesnika i nivoa depresije. Međutim pored ovakvih podataka da upotreba facebooka može biti jedan od faktora koji utiču na razvoj simptoma depresije, otvara se i pitanje da li neke karakteristike ponašanja na mreži jedan od

faktora doprinosna razvoja simptoma depresije. Primera radi što je korisnik depresivniji to će više koristiti sadržaj društvenih mreža u smislu saveta i informacija o depresiji (Pantić i sar., 2012).

3.4. Pasivno korišćenje Facebook-a i depresivno raspoloženje adolescenata

Pasivno korišćenje Facebook-a se odnosi na praćenje života drugih ljudi gledanjem sadržaja profila drugih ljudi. Smatra se da organizovati život u cilju gledanja sadržaja tuđih profila itekako smanjuje dobrobit pojedinca. Pojedinci sa visokim narcizmom doživljavali su živote svojih prijatelja boljim od svojih, što je zauzvrat negativno predviđalo njihovo mentalno blagostanje. Negativan uticaj društvenih mreža na dobrobit adolescenata se može objasniti teorijom socijalnog poređenja (Festinger, 1954 prema Frison & Eggermont, 2015). Prema ovoj teoriji, pojedinci imaju potrebu da procenjuju svoje mišljenje i sposobnosti kroz upoređivanje sa drugima. S obzirom na to da uz pomoć društvenih mreža adolescenti, mogu da vide šta drugi rade kao i da steknu informacije o drugima, neretko koriste ove elemente profila da se uporede sa drugima. Poređenje sa drugima za koje smatraju da su bolji od njih može biti povezano sa negativnim afektom (Frison & Eggermont, 2015; Haferkamp & Krämer, 2011). Uzimajući u obzir da pojedinci troše vreme optimizirajući svoju *online* samoprezentaciju uz primenu različitih tehnika poput pažljivog odabira fotografija, ostavljajući utisak emocionalnog blagostanja, kod drugih može izazvato osećanje da su srećniji nego što stvarno jesu, što dovodi do neprijatnih osećanja (Chou & Edge, 2012; Lee, 2014). Upotreba društvenih mreža može imati veći negativan efekat kod devojčica u odnosu na dečake i postoji pozitivna korelacija između socijalne komparacije i simptoma depresije (Nesi & Prinstein, 2015). Privlačnost je glavni kriterijum statusa i privlačnosti naročito za ženske korisnice, te one pribegavaju “najpovoljnijim slikama o sebi”, stoga negativni komentari mogu itekako biti uznemirujući, pogotovo za nekog sa kompromitovanim samopoštovanjem (McCrae et al., 2017). Istraživanja ukazuju da učestalo korišćenje društvenih mreža povećava rizik od doživljavanja depresivnih simptoma kao posledicu negativne komparacije sa „savršenim ljudima”, koja se svakodnevno dešava. Na razvoj depresivnih simptoma uticaj ima i broj društvenih mreža koje se koriste (Lup et al., 2015). Rezultati su pokazuju da se depresivni simptomi češće pojavljuju kod pojedinaca koji koriste sedam ili više društvenih mreža nego kod onih koji koriste maksimalno dvije društvene platforme (Primack et al., 2017). S druge strane, smanjenje korišćenja na dnevni minimum dovodi do redukcije simptoma (Hunt et al., 2018).

3.5. Aktivno korišćenje Facebook-a i depresivno raspoloženje adolescenata

Aktivno korišćenje Facebook-a obuhvata interakciju između korisnika i drugih facebook prijatelja u privatnom ili javnom okruženju kao što su trenutne poruke i ažuriranje statusa. Podaci ukazuju da pojedinci koji su više angažovani oko ažuriranja statusa su izvestili smanjeno osećanje usamljenosti i povećanje osećanja povezanosti (Shaw et al., 2015). Ovaj pozitivni efekat aktivne upotrebe facebook-a na dobrobit pojedinca može se objasniti teorijom hiperpersonalne komunikacije (Valther, 1996 prema Frison & Eggermont, 2015), koja tvrdi da pojedinci u on line

interakciji, kao što je aktivno korišćenje Facebook kao što je instant poruke, ažuriranje statusa, postaju manje zabrinuti inhibirani u otkrivanju sebe. Tako njihova komunikacija postaje intimnija i hiperpersonalna u poređenju sa komunikacijom licem u lice, te smanjuje simptome depresije

Nalazi relevantene literature sugerišu da društvene mreže imaju protektivni potencijal od razvoja depresivnog raspoloženja adolescenata (Valenzuela et al., 2009 prema Frison & Eggermont, 2015). Uprkos nekonzistentnosti među istraživačima postoji konsenzus da je brzi rast i popularnost društvenih mreža promenile način i prirodu komunikacije među adolescentima.

3.6. Društvene mreže i anksiozni poremećaji

Društvene mreže na mentalno zdravlje uticati preko prisutnog sadržaja na njima. Iako, su društvene mreže postale opšte mesto gde pojedinci postavljaju "ulepšane" verzije sebe i sopstvenog života (Chou & Edge, 2012). I pored sumnje u autentičnost tog sadržaja to pojedince ne sprečava da se porede sa njima. Anksioznost se upravo razvija kada u "poređenju" korisnici društvenih mreža počnu da se osećaju da nisu dovoljno dobri, srećni, uspešni i ne vode tako uzbudljiv život kao drugi (Durbano & Marchesi, 2016).

Istraživanje sprovedeno 2012.godine s ciljem ispitivanja veze između depresije i anksioznosti i korišćenja društvenih mreža. Odnosno, kako korišćenje društvenih mreža može pogoršati stanje simptoma depresije i anksioznosti među 301 mladom odraslom osobom u periodu od tri nedelje. Nalazi su ukazali da korišćenje društvenih mreža nije uticalo na fluktuaciju anksioznih i depresivnih simptoma, ali da je povišena depresija i anksioznost bila povezana sa negativnim iskustvima na društvenim mrežama koje je inhibiralo pozitivne emocije (Feinstein et al., 2012).

Studija sprovedena na američkom uzorku mladih potvrđuje pozitivnu vezu između korišćenja društvenih mreža i anksioznosti. Istovremeno sa povećanjem vremena provedenog na društvenim mrežama povećavala se anksioznost koja je zadovoljila kriterijume dijagnoze anksioznog poremećaja (Vannucci et al., 2017 prema Biglbauer & Lauri Korajlija, 2020).

3.7. Zavisnost od upotrebe društvenih mreža

Podaci potvrđuju da prekomerno korišćenje društvenih mreža može dovesti do razvoja zavisnosti od upotrebe društvenih mreža. Dinić i saradnici (2021) ističu definiciju zavisnosti od društvenih mreža Andersona i Palsena. Ovi autori definišu zavisnost kao preteranu zabrinutost zbog društvenih mreža; postojanje snažne motivacije da se osoba prijavi na ili koristi društvene mreže; i to u meri da se upotrebom društvenih mreža narušavaju druge aktivnosti, škola, studije, međuljudski odnosi, psihološko zdravlje i blagostanje. Takođe zavisnici od društvenih mreža provode puno vremena razmišljajući o društvenim mrežama kao i obezbeđivanju više vremena za ovu aktivnost. Pokazuju tendenciju da provode više vremena na mrežama nego što su prvobitno planirali. Ako im je korišćenje mreže

onemogućeno ispoljavaju simptome stresa, uznemireni su, iritabilni. Zapostavljaju druge aktivnosti kao što su hobiji, škola, posao, slobodne aktivnosti, članove porodice i prijatelje. U skladu s tim dolazi do negativnog uticaja na zdravlje, kvalitet sna, socijalne odnose i blagostanje (Andreassen & Pallesen, 2014 prema Dinić i sar., 2021).

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Analizom navedenih nalaza u radu može se zaključiti da su tokom protekle decenije društvene mreže izazivale duboke promene u načinu komunikacije i interakcije ljudi. Takođe, sa ekspanzijom društvenih mreža raste i interes za njihov uticaj na različite aspekte života. Iako su nalazi empirijskih studija o povezanosti sa mentalnim zdravljem nekonzistentni, postoji konsenzus da upotreba društvenih mreža se različito reflektuje na mentalno zdravlje pojedinaca kako u pozitivnom tako i negativnom smislu. Pored nespornih prednosti, upotreba društvenih mreža ima negativne implikacije na mentalno zdravlje korisnika, naročito mladih kao što je: razvoj depresivnih simptoma, anksioznosti, usamljenosti i poremećaja zavisnosti od upotrebe društvenih mreža. Shodno tome, kako je upotreba društvenih mreža prepoznata kao faktor koji doprinosi pomećaju mentalnog zdravlja, stručnjaci mentalnog zdravlja nikako ne bi trebalo da zanemare ovaj faktor pri tretmanu simptoma anksioznosti i depresivnosti. Uzimajući u obzir sveprisutnost društvenih mreža među mladima, pored stručnjaka mentalnog zdravlja, neophodan je i angažman drugih relevantnih socijalnih činilaca, najpre roditelja i obrazovnih institucija. Roditelji, kao primarne figure, kroz upoznavanje sa detetovim interesovanjima, imaju bitnu ulogu u radu na pravovremenoj edukaciji za pravilnu upotrebu društvenih mreža. Naročito je značajna mlada populacija koja predstavlja najvulnerabilniju grupu po pitanju izgradnje samopouzdanja i adekvatnog suočavanja sa spoljašnjim stresovima. Kod mladih su ovi aspekti svakako tek u fazi razvoja i adolescencija sama po sebi nosi mnogobrojne nesigurnosti i preispitivanja, te je i očekivano da će mladi u ovom periodu odrastanja biti podložni lošim stranama virtuelne komunikacije.

LITERATURA

- (1) Antheunis, M. L., Schouten, A. P., & Kraemer, E. (2014). The role of social networking sites in early adolescents' social lives. *The Journal of Early Adolescence*, 36(3), 348-371. <https://doi.org/10.1177/0272431614564060>
- (2) Antoci, A., Sabatini, F., & Sodini, M. (2015). Online and offline social participation and social poverty traps: Can social networks save human relations? *Journal of Mathematical Sociology*, 39(4), 229-256. <https://doi.org/10.1080/0022250X.2015.1022278>
- (3) Baker, D. A., & Algorta, G. (2016). The Relationship Between Online Social Networking and Depression: A Systematic Review of Quantitative Studies. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 19(11), 638-648. <https://doi.org/10.1089/cyber.2016.0206>

- (4) Barber, B. K., & Schluterman, J. M. (2008). Connectedness in the lives of children and adolescents: A call for greater conceptual clarity. *Journal of Adolescent Health, 43*(3), 209-216. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2008.01.012>
- (5) Beam, M. R., Chen, C., & Greenberger, E. (2002). The nature of adolescents' relationships with their "very important" nonparental adults. *American Journal of Community Psychology, 30*(2), 305–325. <https://doi.org/10.1023/A:1014641213440>
- (6) Bekalu, M.A., McCloud, R, F., & Viswanath, K. (2019). Association of Social Media Use With Social Well-Being, Positive Mental Health, and Self-Rated Health: Disentangling Routine Use From Emotional Connection to Use. *Health Education & Behavior, 46*(2S) 69S–80S <https://doi.org/10.1177/1090198119863768>
- (7) Biglbauer, S., & Lauri Korajlija, A. (2020). Social networks and Mental health. *Socijalna psihijatrija, 48*(4), 404-425. <https://doi.org/10.24869/spsih.2020.404>
- (8) Boyd, D. M., & Ellison, N. B. (2007). Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication, 13*(1), 210-230. <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2007.00393.x>
- (9) Bucci, S., Schwannauer, M., & Berry, N. (2019). The digital revolution and its impact on mental health care. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice, 92*(4), <https://doi.org/10.1111/papt.12222>
- (10) Chelune, G. J., Sultan, F. E., & Williams, C. L. (1980). Loneliness, self-disclosure, and interpersonal effectiveness. *Journal of Counseling Psychology, 27*(5), 462-468. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.27.5.462>
- (11) Chou, H. G., & Edge, N. (2012). "They are happier and having better lives than I am": The impact of using Facebook on perceptions of others' lives. *Cyberpsychology, Behavior and Social Networking, 15*(2), 117-121. <https://doi.org/10.1089/cyber.2011.0324>
- (12) Desjarlais, M., & Willoughby, T. (2010). A longitudinal study of the relation between adolescent boys and girls' computer use with friends and friendship quality: Support for the social compensation or the rich-get-richer hypothesis? *Computers in Human Behavior, 26*(5), 896-905. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2010.02.004>
- (13) Dinić, B., Petrović, J., Zotović Kostić, M., Milovanović, I., i Mihić, V. (2021). *Rizična upotreba društvenih mreža kod adolescenata*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- (14) Dobrea, A., & Pasarelu, C. R. (2016). Impact of Social Media on Social Anxiety: A Systematic Review. *New Developments in Anxiety Disorders*. <https://doi.org/10.5772/65188>
- (15) DuBois, D. L., & Silverthorn, N. (2005). Natural mentoring relationships and adolescent health: Evidence from a national study. *American Journal of Public Health, 95*(3), 518-524. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2003.031476>
- (16) Einarsdóttir, G. A. (2015). Social Network Site Usage Among Adolescents: Effects on Mental and Physical Well-being. BSc in Psychology https://skemman.is/bitstream/1946/22550/1/BSc_Thesis_Gu%C3%B0r%C3%B0n_Alma.pdf
- (17) Feinstein, B. A., Bhatia, V., Hershenberg, R., & Davila, J. (2012). Another Venue for Problematic Interpersonal Behavior: The Effects of Depressive and Anxious Symptoms on Social Networking Experiences. *Journal of Social and Clinical Psychology, 31*(4), 356-382. <https://doi.org/10.1521/jscp.2012.31.4.356>
- (18) Frison, E., & Eggermont, S. (2015). Exploring the Relationships Between Different Types of Facebook Use, Perceived Online Social Support, and Adolescents' Depressed Mood. *Social Science Computer Review, 34*(2), 153–171. <https://doi.org/10.1177/0894439314567449>

- (19) Gonzales, A. L., & Hancock, J. T. (2011). Mirror, Mirror on my Facebook Wall: Effects of Exposure to Facebook on Self-Esteem. *Cyberpsychology, behavior, and social networking*, 14(1-2), 79-83. <https://doi.org/10.1089/cyber.2009.0411>
- (20) Greenblatt, M., Becerra, R. M. & Serafetinides, E. A. (1982). Social networks and mental health: on overview. *American Journal of Psychiatry*, 139(8), 977–984. <https://doi.org/10.1176/ajp.139.8.977>
- (21) Haferkamp, N., & Krämer, N. C. (2011). Social comparison 2.0: Examining the effects of online profiles on social-networking sites. *Cyberpsychology, Behavior and Social Networking*, 14(5), 309-314. <https://doi.org/10.1089/cyber.2010.0120>
- (22) Hawkins, J. D., Catalano, R. F., Kosterman, R., Abbott, R. D., & Hill, K. G. (1999). Preventing adolescent health-risk behaviors by strengthening protection during childhood. *Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine*, 153(3), 226–234. <https://doi.org/10.1001/archpedi.153.3.226>
- (23) Hunt, M. G., Marx, R., Lipson, C., & Young, J. (2018). No more FOMO: Limiting social media decreases loneliness and depression. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 37(10), 751–768. <https://doi.org/10.1521/jscp.2018.37.10.751>
- (24) Ifinedo, P. (2016). Applying uses and gratifications theory and social influence processes to understand students' pervasive adoption of social networking sites: Perspectives from the Americas. *International Journal of Information Management*, 36, 192-206 <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2015.11.007>
- (25) Jelenchick, L. A., Eickhoff, J. C., & Moreno, M. A. (2013). “Facebook Depression?” Social Networking Site Use and Depression in Older Adolescents. *Journal of Adolescent Health* 52(1), 128-130. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2012.05.00>
- (26) Laranjo, L., Arguel, A., Neves, A. L., Gallagher, A. M., Kaplan, R., Mortimer, N. & Lau, A. Y. S. (2014). The influence of social networking sites on health behavior change: a systematic review and meta-analysis. *Journal of the American Medical Informatics Association*, 22(1), 243–256. <https://doi.org/10.1136/amiajnl-2014-002841>
- (27) Lee, S. Y. (2014). How do people compare themselves with others on social network sites?: The case of facebook. *Computers in Human Behavior*, 32, 253-260. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2013.12.009>
- (28) Leodoro, L. (2014). Facebook use and adolescents emotional states of depression, anxiety, and stress. *Health Science Journal*. 8(1), 88-89.
- (29) Lozano Blasco, R., Latorre C., & Quílez Robres, A. (2020). Social Network Addiction and Its Impact on Anxiety Level among University Students. *Sustainability*, 12(13), 5397-5411. <https://doi.org/10.3390/su12135397>
- (30) Lup, K., Trub, L., & Rosenthal, L. (2015). Instagram #Instasad?: Exploring Associations Among Instagram Use, Depressive Symptoms, Negative Social Comparison, and Strangers Followed. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 18(5), 247-252. <https://doi.org/10.1089/cyber.2014.0560>
- (31) MacCallum, R. C., Zhang, S., Preacher, K. J., & Rucker, D. D. (2002). On the practice of dichotomization of quantitative variables. *Psychological Methods*, 7(1), 19-40. <https://doi.org/10.1037/1082-989x.7.1.19>
- (32) McCrae, N., Gettings, S., & Purssell, E. (2017). Social Media and Depressive Symptoms in Childhood and Adolescence: A Systematic Review. *Adolescent Research Review*, 2(4), 315-330. <https://doi.org/10.1007/s40894-017-0053-4>
- (33) Morahan-Martina, J., & Schumacher, P. (2003). Loneliness and social uses of the Internet. *Computers in Human Behavior*, 19(6), 659-671. [https://doi.org/10.1016/S0747-5632\(03\)00040-2](https://doi.org/10.1016/S0747-5632(03)00040-2)
- (34) Nadkarni, A., & Hofmann, S. G. (2012). Why do people use Facebook?. *Personality and Individual Differences*, 52(3), 243-249. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.11.007>

- (35) Nef, T., Ganea, R. L., Muri, R. M., & Mosimann, U. P. (2013). Social networking sites and older uses – a systematic review. *International Psychogeriatrics*, 25(7), 1041-1053. <https://doi.org/10.1017/S1041610213000355>
- (36) Nesi, J., & Prinstein, M. J. (2015). Using Social Media for Social Comparison and Feedback-Seeking: Gender and Popularity Moderate Associations with Depressive Symptoms. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 43(8), 1427–1438. <https://doi.org/10.1007/s10802-015-0020-0>
- (37) O’Keeffe G, Clarke-Pearson K. (2011). The impact of social media on children, adolescents, and families. *Pediatrics*, 127(4), 800-804. <https://doi.org/10.1542/peds.2011-0054>
- (38) Olsson, C. A., McGee, R., Nada-Raja, S., & Williams, S. M. (2013). A 32-year longitudinal study of child and adolescent pathways to well-being in adulthood. *Journal of Happiness Studies: An Interdisciplinary Forum on Subjective Well-Being*, 14(3), 1069-1083. <https://doi.org/10.1007/s10902-012-9369-8>
- (39) Pantić, I. (2014). Online Social Networking and Mental Health. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 17(10), 652-657. <https://doi.org/10.1089/cyber.2014.0070>
- (40) Pantić, I., Damjanović, A., Todorović, J., Topalović, D., Bojović-Jović, D., Ristić, S., i Pantić, S. (2012). Association between online social networking and depression in high school students: behavioral physiology viewpoint. *Psychiatria Danubina*, 24(1), 90-93. PMID: 22447092.
- (41) Páscoa, G. M. G., & Gil, H. M. P. T. (2015). Uma nova forma de comunicação para o cidadão Sênior: Facebook. *Revista Káiros Gerontologia*, 18(1), 9-29. <https://doi.org/10.23925/2176-901X.2015v18i1p09-29>
- (42) Peter, J., Valkenburg, P. M., & Schouten, A. P. (2005). Developing a Model of Adolescent Friendship Formation on the Internet. *CyberPsychology & Behavior*, 8(5), 423-430. <https://doi.org/10.1089/cpb.2005.8.423>
- (43) Primack, B. A., Shensa, A., Escobar-Viera, C. G., Barrett, E. L., Sidani, J. E., Colditz, J. B., & James, A. E. (2017). Use of multiple social media platforms and symptoms of depression and anxiety: A nationally-representative study among US young adults. *Computers in human behavior*, 69, 1-9. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.11.013>
- (44) Sampasa-Kanyinga, H., & Lewis, R. F. (2015). Frequent Use of Social Networking Sites Is Associated with Poor Psychological Functioning Among Children and Adolescents. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 18(7), 380-385. <https://doi.org/10.1089/cyber.2015.0055>
- (45) Saunders, P. L., & Chester, A. (2008). Shyness and the Internet: Social Problem or Panacea? *Computers in Human Behavior*, 24(6), 2649-2658. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2008.03.005>
- (46) Schwartz, S. (2012). *Does Facebook Influence Well-Being and Self-Esteem Among Early Adolescents?* Retrieved from Sophia, the St. Catherine University repository website: https://sophia.stkate.edu/msw_papers/91
- (47) Settanni, M., Marengo, D., Fabris, M. A., & Longobardi, C. (2018). The interplay between ADHD symptoms and time perspective in addictive social media use: A study on adolescent Facebook users. *Children and Youth Services Review*, 89, 165-170. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2018.04.031>
- (48) Shaw, A. M., Timpano, K. R., Tran, T. B., & Joormann, J. (2015). Correlates of Facebook usage patterns: The relationship between passive Facebook use, social anxiety symptoms, and brooding. *Computers in Human Behavior*, 48, 575-580. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.02.003>

- (49) Shaw, L. H., & Gant, L. M. (2002). In Defense of the Internet: The Relationship between Internet Communication and Depression, Loneliness, Self-Esteem, and Perceived Social Support. *CyberPsychology & Behavior*, 5(2), 157–171. <https://doi.org/10.1089/109493102753770552>
- (50) Steinfield, C., Ellison, N. B., & Lampe, C. (2008). Social capital, self-esteem, and use of online social network sites: A longitudinal analysis, *Journal of Applied Developmental Psychology*, 29 (6), 434–445. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2008.07.002>
- (51) Uchino, B. N., Cacioppo, J. T., & Kiecolt-Glaser, J. K. (1996). The relationship between social support and physiological processes: A review with emphasis on underlying mechanisms and implications for health. *Psychological Bulletin*, 119(3), 488-531. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.119.3.488>
- (52) Valkenburg, P. M., Peter, J., & Schouten, A. P. (2006). Friend networking sites and their relationships to adolescents' well-being and social self-esteem. *Cyber Psychology and Behavior*, 9(5), 584-590. <https://doi.org/10.1089/cpb.2006.9.584>
- (53) Valkenburg, P. M., Schouten, A. P., & Peter, J. (2005). Developing a model of adolescent friendship formation on the Internet. *CyberPsychology & Behavior*, 8(5), 423-430. <https://doi.org/10.1089/cpb.2005.8.423>
- (54) Wu, Y. J., Outley, C., Matarrita-Cascante, D., & Murphrey, T. P. (2015). A Systematic Review of Recent Research on Adolescent Social Connectedness and Mental Health with Internet Technology Use. *Adolescent Research Review*, 1(2), 153-162. <https://doi.org/10.1007/s40894-015-0013-9>
- (55) Youssef, L., Hallit, R., Kheir, N., Obeid, S., & Hallit, S. (2020). Social media use disorder and loneliness: any association between the two? Results of a cross-sectional study among Lebanese adults. *BMC Psychology*, 8(56), 1-7. <https://doi.org/10.1186/s40359-020-00421-5>
- (56) Zimmerman, M. A., Bingenheimer, J. B., & Notaro, P. C. (2002). Natural Mentors and Adolescent Resiliency: A Study with Urban Youth. *American Journal of Community Psychology*, 30(2), 221-243. <https://doi.org/10.1023/a:1014632911622>

THE INFLUENCE OF SOCIAL NETWORKS ON MENTAL HEALTH

Social networks are platforms that allow users of private and public profiles to have different types of interaction with other users. Given the increasing use of social networks, especially among the younger population, this paper aims to point out the impact of the use of social networks on mental health. A review of the relevant literature on the potential impact of social networks on mental health has been made. The use of social networks has advantages: establishing interpersonal relationships, personal and business relationships with others, sharing photos, expressing creativity, ideas and feelings, promoting health-related behaviour, and facilitating the interaction of shy and socially anxious individuals. However, the use of social networks is also associated with negative implications for mental health such as the development of anxiety, feelings of loneliness, low self-esteem, depression and dependence on the use of social networks. Given the recognized negative implications of the use of social networks on the mental health of users, it is important to emphasize the need for continuous information on rational use to prevent negative outcomes, as well as the inevitable consideration of this factor in treating mental health problems.

KEYWORDS: social networks / mental health / positive influences / negative influences

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2022 / Vol. XLI / 1 / 41-53
Pregledni naučni rad
Priljeno: 5. jul 2022. godine
Prihvaćeno: 18. jul 2022. godine
DOI: 10.47152/ziksi2022013
UDK: 364.787:343.221-056.34

OSOBE SA INTELEKTUALNOM OMETENOŠĆU I KRŠENJE ZAKONSKIH NORMI – O POJEDINIM KARAKTERISTIKAMA POPULACIJE I IZAZOVIMA U IZVRŠENJU KAZNE ZATVORA*

Milena MILIĆEVIĆ*
Ljeposava ILJIĆ*

Postupanje prema osobama sa intelektualnom ometenošću u krivično-pravnom postupku i tokom izvršenja kazne zatvora je predmet naučnih istraživanja već duži niz godina. Oslanjajući se na istraživanja populacije osuđenih lica i nalaze studija ometenosti, u radu je prvenstveno analizirana zastupljenost osoba sa intelektualnom ometenošću u ovoj populaciji. Pored toga, prikazana je specifičnost njihovog položaja tokom sudskog procesa, kao i tokom postupanja u zatvoru, i ukazano je na osnovne izazove u post-penalnom periodu. Za uspešnost izvršenja kazne zatvora i ostvarivanje postpenalnog prihvata, odnosno za život u zajednici nakon izvršenja kazne zatvora i puštanja na slobodu, neophodna je kontinuirana i koordinisana saradnja kazneno-popravnog sistema i stručnih službi, odnosno servisa za pružanje podrške osobama sa ometenošću. Uspostavljanje programa obuka, izgradnja kapaciteta i senzitivizacija zaposlenih, pre svega tretmanskim službenika i pripadnika službi obezbeđenja, potrebno je za prepoznavanje razvojnih smetnji i pružanje podrške u zatvorskom okruženju.

* Istraživanje je sprovedeno uz podršku Fonda za nauku, broj Projekta: 7750249, naziv: *Assessment and possibilities for improving the quality of prison life of prisoners in the Republic of Serbia: Criminological-penological, psychological, sociological, legal and security aspects (PrisonLIFE)*.

* Viša naučna saradnica, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, Srbija. E-mail: mileninaadresa@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0001-8344-5504>

* Naučna saradnica, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, Srbija. E-mail: lelalela_bgd@yahoo.com. <https://orcid.org/0000-0001-5090-1489>

*KLJUČNE REČI: osuđena lica / osobe sa ometenošću / intelektualna
ometenost / zatvor / kazna zatvora*

UVODNA RAZMATRANJA

Osobe sa intelektualnom ometenošću (u daljem tekstu: IO), kao i svi drugi članovi društva, mogu prekršiti zakonske norme i naći se pred izvršenjem kazne zatvora. Generalno, postupanje prema osobama sa različitim vidovima ometenosti u krivično-pravnom postupku i tokom izvršenja kazne zatvora je predmet naučnih istraživanja već duži niz godina. Prestupnici i osuđenici sa različitim vidovima ometenosti nailaze na čitav niz ograničenja, poput neprilagođenosti okruženja i nedostupnosti odgovarajućih usluga tretmana i rehabilitacije (Ali et al., 2016; Ellem, 2019; Gormley, 2022; Hansen-Turton et al., 2021; Hellenbach et al., 2017; Matheson et al., 2022; Ramsay et al., 2020; Spreat, 2020).

Upravljanje zatvorima u kojima su smešteni i izrečenu kaznu zatvora izvršavaju osuđenici sa IO podrazumeva obezbeđivanje određenih preduslova. U literaturi se navode pogodnosti koje obuhvataju ne samo prilagođavanje okruženja i sadržaja aktivnosti, već i celokupne društvene infrastrukture, odnosno izgradnju i održavanje objekata koji podržavaju socijalne usluge. Dalje, nužan preduslov je i kontinuiranost u održavanju socijalnih kontakata, prvenstveno kontakata sa porodicom osuđenika, kao i poštovanje defektološkog principa kontinuiranosti rehabilitacionog tretmana i bavljenja rekreativnim i željenim slobodnim aktivnostima (Dogbe et al., 2016).

Postupanje prema učiniocima krivičnih ili prekršajnih dela i osuđenicima sa IO zavisi od više faktora. Kao najuticajniji, izdvaja se uređenost sistema krivičnog pravosuđa, socijalnih službi i drugih odgovarajućih pružalaca servisnih usluga (Sønderaa et al., 2008). Funkcionalnost navedenih sistema, u interakciji sa adekvatnim zakonodavstvom u oblasti mentalnog zdravlja, preduslov je za oblikovanje odgovarajuće društvene reakcije (Hansen-Turton et al., 2021; Sønderaa et al., 2008; Spreat, 2020). Posledično, način na koji funkcionišu socijalne i druge odgovarajuće službe može uticati na način na koji se učinioci tretiraju u sistemu krivičnog pravosuđa. Od velikog su značaja i preovlađujući društveni stavovi prema prestupnicima sa ometenošću, ali generalno i prema osobama sa ometenošću (Sønderaa et al., 2008).

Oslanjajući se na istraživanja osuđeničke populacije i nalaze studija ometenosti, cilj rada je da ukaže na zastupljenost osoba sa IO u osuđeničkoj populaciji i specifičnosti njihovog položaja tokom sudskog procesa, postupanja u zatvoru, kao i na osnovne izazove u post-penalnom periodu.

PREGLED ISTRAŽIVANJA SA DISKUSIJOM

Prevalenca intelektualne ometenosti u populaciji osuđenih lica

Prevalenca IO širom sveta je oko 1%, odnosno 10,37/1000 stanovnika (Maulik et al., 2011). Brojnim studijama se nastojalo da se proceni udeo osuđenika sa IO u osuđeničkoj populaciji, a podaci ukazuju da se prevalenca ovih osuđenika kreće između 4 i 11% (Hellenbach et al., 2017; Spreat, 2020). Analizirajući nalaze 13 studija objavljenih u periodu između 2000. i 2018. godine na kombinovanom uzorku od preko 15000 osuđenika, Munjoz Garcija-Largo i saradnici (Muñoz García-Largo et al., 2020) su potvrdili visoku zastupljenost osoba sa IO ili graničnim stanjima inteligencije u zatvorima, s tim što se prevalenca kretala od 1% (Billstedt et al., 2017; Holland & Persson, 2011; McGillivray et al., 2016) do čak 70% (Einat & Einat, 2008). S druge strane, sumirani rezultati 10 istraživanja sprovedenih u periodu od 1966. do 2004. godine na zbirnom uzorku od skoro 12000 ispitanika sugerišu da bi se IO mogla dijagnostikovati kod 0,5-1,5% osuđenika, sa rasponom od 0% do 2,8% (Fazel et al., 2008). Poređenja radi, podaci 10 različitih studija o učestalosti povreda glave i posledične invalidnosti na osnovu samoprocene odraslih osuđenika govore da se ona kreće od 25% do čak 86% (Moynan & McMillan, 2018) i da postoji opravdana potreba za neurorehabilitacijom i razvojem odgovarajućih usluga, odnosno sistema usluga za osobe sa invaliditetom.

U istraživanju prevalencije IO među norveškom osuđeničkom populacijom i socijalnih, medicinskih i kriminoloških karakteristika osuđenih lica sa intelektualnim teškoćama, prisustvo graničnih intelektualnih sposobnosti je nađeno kod petine ispitanika od njih 143, dok je IQ < 70 potvrđen kod skoro 11% (Søndena et al., 2008). Pored toga, podaci istog istraživanja pokazuju da su osuđenici sa IO učestalije bili na medikamentoznoj terapiji, dok su osuđenici graničnih intelektualnih sposobnosti značajno ređe učestvovali u programima rehabilitacije u zatvoru.

Na uzorku od 1279 osuđenika iz sedam zatvora u Kvinslednu, Australiji, detektovano je skoro 10% ispitanika sa graničnim stanjem inteligencije, i to uglavnom kod mlađih osoba, pripadnika urođeničke populacije i osuđenika nižeg stepena obrazovanja (Dias et al., 2013). Istraživanje je sprovedeno sa ciljem da se identifikuju demografske i zdravstvene karakteristike ovog dela osuđeničke populacije. Rezultati su ukazali na veću učestalost zdravstvenih stanja kao što su bolesti srca, gojaznost i problemi sa sluhom kod osuđenika sa graničnim stanjem inteligencije, nezavisno od starosti, pola, nivoa obrazovanja i statusa pripadnika urođeničke populacije. Istovremeno, oni su značajno ređe bili obuhvaćeni preventivnim zdravstvenim intervencijama i pregledima.

S druge strane, kod 4% od 3142 osuđenika iz zatvorskih ustanova u Engleskoj i Velsu je utvrđeno prisustvo sniženih intelektualnih sposobnosti (IQ ≤ 65), i to uglavnom kod žena, mlađih od 30 godine i pripadnika manjinskih etničkih grupa (Hassiotis et

al., 2011). Ovi osuđenici su češće imali istoriju prijema u psihijatrijsku ustanovu i izrečene vaspitne mere pojačanog nadzora u drugoj porodici ili od strane organa starateljstva na maloletničkom uzrastu, ali su i češće bili smešteni u specijalnim zatvorskim jedinicama. U ovoj grupi osuđeničke populacije, značajno je veća prevalencija rizika od psihoze, pokušaja samoubistva i upotrebe kanabisa. Nešto ranije, druga grupa autora je objavila rezultate istraživanja kojim je nasumično obuhvaćeno 140 osuđenih lica iz jednog lokalnog zatvora u Ujedinjenom Kraljevstvu (Hayes et al., 2007). Prevalenca IO, uz postavljenu granicu od < 70 , iznosi 7%, odnosno 10%, u zavisnosti od toga da li se posmatraju samo rezultati kognitivnog funkcionisanja merenog Vekslerovom skalom inteligencije za odrasle (WAIS-III) ili rezultati adaptivnog ponašanja merenog Vinelandovom skalom adaptivnog ponašanja (VABS). Međutim, 2,9% je imalo skor ispod graničnog rezultata od 70 na oba instrumenta, što bi bio kriterijum za dijagnostikovanu IO. Iako se ta prevalenca ne bi značajnije razlikovala od one zabeležene u opštoj populaciji, distribucija skorova na podtestovima ukazuje na drugačiji raspon sposobnosti osuđenih lica sa IO. Tačnije, 45% uzorka je imalo skor < 70 u domenu komunikacije, što implicira da bi njihovo razumevanje visoko verbalizovanog konteksta sudskog postupka, odnosno suđenja, bilo ozbiljno ugroženo.

Drugačiji raspon prevalencije IO je, pak, prijavljen u sistematskom pregledu literature o rasprostranjenosti IO u populaciji osuđenih lica u Republici Irskoj (Gulati et al., 2018). Naime, 1,3% je utvrđeno na uzorku osuđenika upućenih na psihijatrijsku procenu i posmatranje, 4% je utvrđeno na uzorku osuđenika iz zatvorskih jedinica sa visokim stepenom obezbeđenja i onih primljenih u centralnu zatvorsku bolnicu, dok je skoro 29% utvrđeno na uzorku osuđenika iz opšte osuđeničke populacije (Giblin et al., 2012; Linehan et al., 2002; Murphy et al., 2000; O'Neill et al., 2016; O'Connor & O'Neill, 1990, redom citirano kod Gulati et al., 2018).

Drugi autori, pak, smatraju da zastupljenost osuđenika sa IO nije znatno povećana u osuđeničkoj populaciji u odnosu na opštu populaciju, ali da su evidentne razlike u njihovoj procentualnoj prisutnosti u odnosu na osuđenike bez intelektualnih teškoća (Holland & Persson, 2011). Tako, osuđenike sa IO u australijskoj državi Viktorija češća karakteriše ranija evidencija o umešanosti u kriminal, visok rizik od ponovnog činjenja krivičnog dela, kao i otežano ili usporeno razvrstavanje u zatvorska odeljenja sa nižim ili minimalnim stepenom obezbeđenja i dobijanje uslovnog otpusta (Hellenbach et al., 2017).

Nedavno objavljeni rezultati iz Ontarija u Kanadi takođe govore o prezastupljenosti razvojnih smetnji u osuđeničkoj populaciji u odnosu na opštu populaciju (2,2% prema 0,7%) (Whittingham et al., 2020). Slično je potvrđeno i u Novom Južnom Velsu u Australiji (4,3% prema 1,1%), pri čemu su osuđenici sa IO češće pripadali mlađoj starosnoj grupi, bili muškog pola ili pripadnici urođeničke populacije, odnosno bili recidivisti (Trofimovs et al., 2021).

Nesrazmerna stopa rasprostranjenosti različitih oblika ometenosti u osuđeničkoj populaciji je uočena i u Sjedinjenim Američkim Državama (Reingle Gonzalez et al., 2016). Tačnije, bar jednu razvojnu smetnju, poteškoću ili invaliditet je prijavio 41% od 18171 osuđenika, i to specifične smetnje u učenju ili govoru, deficite vida ili sluha i

ugroženo mentalno zdravlje. Osuđenici sa najmanje jednom vrstom invaliditeta su imali više kriminogenih faktora rizika i ređe su koristili stručne programe i učestvovali u radnim zadacima, a češće obrazovne programe u poređenju sa osuđenima bez invaliditeta (Reingle Gonzalez et al., 2016).

Kada su ispitane učestalosti poremećaja učenja i poremećaja pažnje sa hiperaktivnošću (ADHD) među izraelskom osuđeničkom populacijom, najzastupljeniji su bili poremećaji učenja težeg stepena (50%), praćeni poremećajima umerenog (32%) i lakšeg stepena (18%). Kako su autori naglasili, čak 57% ispitivanog uzorka osuđenika je pokazivalo dijagnostičke znake ADHD, nasuprot prosečnoj zastupljenosti u opštoj populaciji koja iznosi između 4 i 6% (Einat & Einat, 2008). Skoro trećina ispitanika (30%) je pokazivala znake kombinovanog prisustva poremećaja učenja i ADHD. Važno je napomenuti i da je empirijski utvrđena povezanost između prisustva poremećaja učenja i niskog stepena obrazovanja (tj. napuštanja školovanja na ranom uzrastu), kao i ranog započinjanja kriminalne karijere, odnosno bavljenja kriminalnim aktivnostima. U Ujedinjenom Kraljevstvu, procentualna zastupljenost ADHD, poremećaja iz autističnog spektra i IO je iznosila 25%, 9% i 9%, redom (Young et al., 2018). Kod osuđenika sa ADHD i kod onih sa IO, a naročito kod podgrupe sa kombinovanim prisustvom razvojnih smetnji, utvrđeni su značajno veći nivoi prisustva poremećaja u ponašanju.

Međutim, velika opreznost je neophodna u tumačenju ovih rezultata obzirom na razlike u metodologiji, definicijama, ali i u društvenim i kulturološkim faktorima, u sistemima krivičnog pravosuđa i slično (Muñoz García-Largo et al., 2020). I pored značajnog variranja rezultata, nameće se zaključak da je zastupljenost osoba sa IO veća u osuđeničkoj populaciji nego što bi se očekivalo prema njihovoj zastupljenosti u opštoj populaciji.

O skriningu na neurorazvojne poremećaje i sniženo intelektualno funkcionisanje i tretmanu osuđenih lica

Osobe sa različitim vidovima ometenosti, uključujući IO i granična stanja inteligencije, ne dobijaju potrebnu stručnu podršku i tretmanske usluge u zatvoru (Gormley, 2022). Zatvorsko okruženje je posebno teško za funkcionisanje zbog strukturalnih, proceduralnih i komunikativnih barijera koje isključuju i stavljaju u nepovoljniji položaj ovu grupu osuđenika, a koje su zatvorskom okruženju svojstvene (Gormley, 2022). Osuđenici sa IO, sa smetnjama u učenju ili nižim nivoom pismenosti često nemaju dovoljno razvijene verbalne i adaptivne veštine i odgovarajuće nivo razvijenosti veština čitanja i pisanja, a koji su neophodne za adekvatan pristup nekim od postojećih tretmana, terapija ili programa obuke, uključujući postpenalnu pomoć kao oblik tretmana (Barnard-Brak & Sulak, 2010).

Pozivajući se na efekte programa skrininga na IO i granična stanja inteligencije kod osuđenika na prijemnom odeljenju, potvrđena je neophodnost standardizovanja ove vrste procene u svim zatvorima, imajući u vidu nejednakosti kojima su izloženi

osuđenici sa IO ili drugom vrstom invaliditeta (Murphy, Gardner, et al., 2017). Praćenjem efekata spomenutog skrininga, autori su ukazali da je program rezultirao nizom pozitivnih promena. Naime, uprave kazneno-popravnih zavoda su samoinicijativno izvršile izvesna prilagođavanja iako im nadležno Ministarstvo pravde nije obezbedilo potrebne resurse. Konkretno, osuđenima kod kojih je skriningom ukazano na moguće prisustvo IO ili problema u učenju su ponuđeni neki od brojnih programa učenja i obuke u zatvoru, kao i priprema za otpust, uključujući upućivanje na odgovarajuće servisne resurse i usluge u zajednici. Kako bi se obezbedila kontinuiranost u tretmanu i nakon otpusta, ovi osuđenici su, takođe, bili upućeni i na postojeće službe rehabilitacije i edukacije i psihološke podrške, a koje su saradivale sa sličim službama van zatvora (Murphy, Gardner, et al., 2017).

O značaju skrininga osuđenih lica na neurorazvojne poremećaje, naročito kod mladih odraslih osoba osuđenih za nasilna krivična dela su izveštavali i drugi autori. Od 270 osuđenika iz devet zatvora na zapadu Švedske starosti od 18 do 25 godina, 63% je ispunjavalo DSM-IV kriterijume za ADHD nastao u detinjstvu, 43% za ADHD u odrasloj dobi, 10% je ispunilo kriterijume za poremećaje iz autističnog spektra, 6% za Touretteov sindrom i 1% za IO (Billstedt et al., 2017). Dvadeset dva procenta ispitivane grupe je imalo granično intelektualno funkcionisanje, dok kod nešto više od polovine (51%) nisu utvrđeni neurorazvojni poremećaji. Posebno je važno napomenuti da je grupa osuđenika sa kombinovanim neurorazvojnim poremećajima imala raniji početak antisocijalnog ponašanja, agresivnije ponašanje i niža školska postignuća u poređenju sa grupom osuđenika bez takvih poremećaja (Billstedt et al., 2017).

Karakteristike sudskog procesa u kome su optužena lica sa intelektualnom ometenošću

U jedanaestogodišnjoj longitudinalnoj studiji sprovedenoj u Zapadnoj Australiji je izdvojeno nekoliko karakteristika ishoda sudskih procesa kada su u pitanju osobe sa IO u poređenju sa ostalim prestupnicima (Cockram, 2005b). Nalazi su pokazali da se u fazi izricanja sudske presude osobe sa IO tretiraju drugačije od ostalih optuženih lica. Iako nije bilo razlike između ove dve grupe u odnosu na procentualni udeo onih koji su osuđeni, odnosno onih lica kojima je izrečena kazna od strane suda, postojale su značajne razlike u vrstama izrečenih kazni. Tako, ređe su izricane novčane kazne, a češće je bilo odustajanja od optužbi ili oslobađajućih presuda. Kada su stopa izricanja kazne zatvora i profili osuđenika sa IO upoređeni sa drugim osuđenim licima, utvrđeno je da je kazna zatvora izrečena više od jednog trećini svih osoba sa IO koje su optužene za krivično delo, u poređenju sa samo 13% lica bez ometenosti koje su lišene slobode (Cockram, 2005a). Pored toga, 16% osoba sa IO koje su lišene slobode po prvi put je osuđeno na pritvor u poređenju sa 7% osoba iz opšte populacije. U posmatranom periodu, skoro 5% osoba sa IO koje su optužene za krivično delo je zadržano u pritvoru, u poređenju sa samo 2% osoba iz opšte populacije koje su lišene slobode.

Nasuprot tome, drugi autori su istakli da niži nivoi pismenosti stavljaju pojedince sa smetnjama u učenju, kao što su disleksija i diskalkulija, u nepovoljniji položaj tokom krivičnog procesa, te da je manje verovatno da će ovi prestupnici biti oslobođeni ili da će im biti izrečena manja kazna (Barnard-Brak & Sulak, 2010). Kao moguće objašnjenje navode nedovoljnu ili nepotpunu razvijenost verbalnih veština koje bi mogle da pomognu u ostvarivanju smanjene kazne ili da obezbede pristup terapiji koja bi im se pružala kroz sistem krivičnog pravosuđa.

Poređenja radi, osuđenici sa oštećenjem sluha najtežeg stepena, odnosno gluvi osuđenici izveštavaju o nedostupnosti odgovarajućih oblika tretmana ili postupanja zagarantovanih prema prisustvu trajnog invaliditeta (McCulloch, 2012). Konkretno, navedeni su izostanak tumača znakovnog jezika na prijemnom odeljenju, onemogućen pristup obrazovnim aktivnostima, barijere pri radnom angažovanju. U mnogim slučajevima gluvi osuđenici su istakli da je uskraćivanje komunikacije i nerazumevanje onoga šta se dešavalo oko njih vodilo ka osećanjima zbuđenosti i izolovanosti, ali i nemogućnosti da prate zatvorski režim na isti način kao ostali osuđenici. Ovakav položaj se, prema tvrdnjama samih osuđenika, direktno odražavao na njihovo mentalno zdravlje i odnos sa drugim osuđenima, kao i sa zatvorskim osobljem (McCulloch, 2012). Važno je napomenuti da su pružaoci usluga zaduženi za položaj i tretman osuđenika sa ometenošću predstavili niz elemenata, odnosno pruženih usluga namenjenih kao pomoć gluvim osuđenima, ali da su se istovremeno osvrnuli i na niz nedoslednosti i nedostataka. Kako su autori obrazložili, iskustva gluvih osuđenika i njima bliskih, zainteresovanih strana ukazuju na to da se zagarantovana prava osuđenika iz ove populacije ne ostvaruju uvek u zatvorima (McCulloch, 2012).

O otpuštanju iz zatvora i socijalnoj reintegraciji osuđenih lica sa intelektualnom ometenošću

Nakon otpuštanja iz zatvora, osuđenici sa IO su često bili bez odgovarajućeg zaposlenja, sa ograničenim društvenim mrežama i nedovoljnom ili neadekvatnom podrškom u zajednici (Murphy, Chiu, et al., 2017). Prospektivna studija sprovedena u Engleskoj je potvrdila kliničke znake anksioznosti kod 70% bivših osuđenika sa IO, odnosno depresije kod skoro 60% u periodu od 10 nedelja nakon otpusta. Pored toga, 40% je potvrdilo zloupotrebu alkohola ili narkotika. Međutim, i pored svih otežavajućih okolnosti i nepovoljnih karakteristika, subjektivna ocena kvaliteta života se nije značajno razlikovala od one zabeležene u opštoj populaciji (Murphy, Chiu, et al., 2017). U odnosu na procenu rizika, veća je verovatnoća da će osuđenici sa IO biti ocenjeni kao srednji stepen rizika pri otpustu iz zatvora u poređenju sa osuđenima iz opšte populacije (Holland & Persson, 2011). Uz to, osuđenici sa IO dobijaju nedovoljno podrške u zajednici nakon otpuštanja iz zatvora, a česti su i ponovni informativni razgovori sa policijom (Murphy, Chiu, et al., 2017). U periodu nakon zatvora, priroda podrške je često opisana kroz izostanak odnosa međusobnog poštovanja između korisnika usluga, odnosno bivšeg osuđenika sa IO, i osoblja iz službi socijalne zaštite, uslovnog otpusta ili zdravstvene zaštite, što otežava saradnju u post-penalnom periodu (Chiu et al., 2020). Takođe, normalizacija prestupničkog

ponašanja je često suprotstavljena uzdržavanju od kriminalnog ponašanja. Pored toga, uloga porodice, tačnije održavanja i jačanja porodičnih odnosa, prevazilazi pružanje praktične podrške i postaje “moralni kompas” i izvor emocionalnog “obuzdavanja” (Chiu et al., 2020). Analiza uloge usluga profesionalne rehabilitacije u obezbeđivanju zaposlenja za prestupnike sa ometenošću nakon otpusta iz zatvora je ukazala na ukupan dosledan i pozitivan odnos između korišćenja bilo koje vrste rehabilitacione usluge i uspešnog ishoda zaposlenja u post-penalnom periodu (Baloch & Jennings, 2018).

Rezultati nekih istraživanja o recidivu osuđenika sa intelektualnom ometenošću

Preko 80% osuđenika sa neurorazvojnim poremećajima i teškoćama je ranije osuđivano na kaznu zatvora (Mccarthy et al., 2016). Četrdeset pet procenata osuđenika sa IO se vratilo u zatvor u roku od dve godine nakon otpusta na slobodu u poređenju sa samo 20% osuđenika iz opšte populacije (Holland & Persson, 2011). Istraživanja ističu i karakterističan obrazac recidiva. Naime, osuđenici sa neurorazvojnim poremećajima su identifikovani kao rizična grupa za recidivizam, imajući u vidu njihova iskustva pre lišavanja slobode, i ograničenu stručnu obuku i obuku u vezi sa poslom koju su pohađali u zatvoru (Reingle Gonzalez et al., 2016). Drugi autori su, pak, ukazali na prethodnu istoriju činjenja krivičnih i prekršajnih dela, tačnije broj prethodnih dela, vršenja krivičnih dela protiv imovine i krivičnih dela vezanih za opojne droge, zatim kršenje uslovnog otpusta i istoriju zloupotrebe supstanci kao značajne faktore povezane sa opštim recidivizmom kod prestupnika sa IO (Fitzgerald et al., 2011). Recidivizam se često može dovesti u vezu sa zloupotrebom supstanci, nestabilnim ili neodgovarajućim smeštajem i nezaposlenošću prestupnika sa IO (Klimecki et al., 1994). Prema podacima iz ove studije, stopa recidiva prestupnika sa IO iznosi 41% pri čemu su nezaposlenost, zloupotreba supstanci i istorija psihijatrijskih stanja vodeći prediktori recidiva. Reintegracija osuđenika i prevencija recidiva kroz programe obuke i pomoć pri zapošljavanju je važna za sve osuđeničke populacije, uključujući i osuđenike sa IO (Baloch & Jennings, 2018).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Nalazi prikazanih studija ukazuju na to da su osuđenici sa različitim vidovima ometenosti, uključujući IO, grupa sa složenom istorijom i karakteristikama, da predstavljaju izazov ne samo kazneno-popravnog sistemu, već i stručnim službama, odnosno servisima za pružanje podrške. Na osnovu pregleda literature, može se zaključiti da je rana identifikacija osoba sa smetnjama u učenju ili bilo kojim drugim vidom razvojnih poremećaja ili tipom ometenosti odraslog doba od vitalnog značaja za uspešnost izvršenja kazne zatvora.

Pružanje jednakih mogućnosti osuđenicima sa IO da aktivno učestvuju u procesu tretmana i rehabilitacije u zatvoru je podjednako važno i za njihovu ličnu

transformaciju, dok je koordinisana saradnja sa odgovarajućim službama podrške u zajednici neophodna za ostvarivanje postpenalnog prihvata, odnosno za život u zajednici nakon izvršenja kazne zatvora i puštanja na slobodu. Jedino se na taj način može osigurati da ovi osuđenici imaju kontinuirani pristup uslugama podrške kreirane u skladu sa defektološkim principom individualizacije terapijskog rada, bilo da su u pitanju obrazovanje, radno osposobljavanje i radno angažovanje, programi odustajanja od kriminalnog ponašanja ili učestvovanje u aktivnostima slobodnog vremena, kao i aktivnostima u zajednici.

Ograničenja ovog pregleda literature jednim delom proizilaze iz metodološkog dizajna obuhvaćenih studija. Pored toga, oprez je potreban i zbog značajne heterogenosti uključenih uzoraka i kriterijuma uključivanja i dijagnostičkih i kliničkih kriterijuma.

Praktične implikacije bi podrazumevale kreiranje posebnih servisa podrške, pre svega defektološke, usklađene sa savremenim principima rada sa osobama iz ove osuđeničke populacije. Uspostavljanje programa obuka, izgradnja kapaciteta i senzibilizacija zaposlenih, pre svega tretmanskim službenika i pripadnika službi obezbeđenja, važna je i za prepoznavanje razvojnih smetnji i pružanje adekvatne podrške u zatvorskom okruženju. Kada je reč o osuđenim licima sa IO, programi za razvoj adaptivnih i socijalnih veština zasnovani na postulatima defektološke nauke bi mogli biti ključni za pozitivno prilagođavanje životu u zatvoru i aktivno učestvovanje u zatvorskim aktivnostima.

LITERATURA

- (1) Ali, A., Ghosh, S., Strydom, A., & Hassiotis, A. (2016). Prisoners with intellectual disabilities and detention status. Findings from a UK cross sectional study of prisons. *Research in Developmental Disabilities*, 53–54, 189–197.
<https://doi.org/10.1016/j.ridd.2016.02.004>
- (2) Baloch, N. A., & Jennings, W. G. (2018). Offender vocational rehabilitation services and postrelease employment: A case for inmates with disabilities. *Journal of Offender Rehabilitation*, 57(6), 402–414.
<https://doi.org/10.1080/10509674.2018.1510865>
- (3) Barnard-Brak, L., & Sulak, T. N. (2010). Literacy, Learning Disabilities and Their Association With Imprisonment. *Corrections Compendium*, 35(3), 7–11.
- (4) Billstedt, E., Anckarsäter, H., Wallinius, M., & Hofvander, B. (2017). Neurodevelopmental disorders in young violent offenders: Overlap and background characteristics. *Psychiatry Research*, 252(March), 234–241.
<https://doi.org/10.1016/j.psychres.2017.03.004>
- (5) Chiu, P., Triantafyllopoulou, P., & Murphy, G. (2020). Life after release from prison: The experience of ex-offenders with intellectual disabilities. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 33(4), 686–701.
<https://doi.org/10.1111/jar.12661>
- (6) Cockram, J. (2005a). People with an intellectual disability in the prisons. *Psychiatry, Psychology and Law*, 12(1), 163–173.
<https://doi.org/10.1375/pplt.2005.12.1.163>

- (7) Cockram, J. (2005b). Justice or differential treatment? Sentencing of offenders with an intellectual disability. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 30(1), 3–13. <https://doi.org/10.1080/13668250500033177>
- (8) Dias, S., Ware, R. S., Kinner, S. A., & Lennox, N. G. (2013). Physical health outcomes in prisoners with intellectual disability: A cross-sectional study. *Journal of Intellectual Disability Research*, 57(12), 1191–1196. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2012.01621.x>
- (9) Dogbe, J., Owusu-Dabo, E., Edusei, A., Plange-Rhule, G., Addofoh, N., Baffour-Awuah, S., Sarfo-Kantanka, O., Hammond, C., & Owusu, M. (2016). Assessment of prison life of persons with disability in Ghana. *BMC International Health and Human Rights*, 16(1), 16–21. <https://doi.org/10.1186/s12914-016-0094-y>
- (10) Einat, T., & Einat, A. (2008). Learning disabilities and delinquency: A study of Israeli prison inmates. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 52(4), 416–434. <https://doi.org/10.1177/0306624X07307352>
- (11) Ellem, K. (2019). Supporting people with cognitive disabilities in contact with the criminal justice system: the importance of relationship-based practice. *Research and Practice in Intellectual and Developmental Disabilities*, 6(2), 164–177. <https://doi.org/10.1080/23297018.2019.1629332>
- (12) Fazel, S., Xenitidis, K., & Powell, J. (2008). The prevalence of intellectual disabilities among 12 000 prisoners - A systematic review. *International Journal of Law and Psychiatry*, 31(4), 369–373. <https://doi.org/10.1016/j.ijlp.2008.06.001>
- (13) Fitzgerald, S., Gray, N. S., Taylor, J., & Snowden, R. J. (2011). Risk factors for recidivism in offenders with intellectual disabilities. *Psychology, Crime & Law*, 17(1), 43–58. <https://doi.org/10.1080/10683160903392293>
- (14) Gormley, C. (2022). The Hidden Harms of Prison Life for People with Learning Disabilities. *British Journal of Criminology*, 62(2), 261–278. <https://doi.org/10.1093/bjc/azab061>
- (15) Gulati, G., Murphy, V., Clarke, A., Delcellier, K., Meagher, D., Kennedy, H., Fistein, E., Bogue, J., & Dunne, C. P. (2018). Intellectual disability in Irish prisoners: systematic review of prevalence. *International Journal of Prisoner Health*, 14(3), 188–196. <https://doi.org/10.1108/IJPH-01-2017-0003>
- (16) Hansen-Turton, T., Hayden, E., Plunkett, L., & Spreat, S. (2021). Imprisonment of People with Intellectual Disability – Call for a Specialized Diversion Court. *Social Innovations Journal*, 6, 1–7. <https://socialinnovationsjournal.com/index.php/sij/article/view/731>
- (17) Hassiotis, A., Gazizova, D., Akinlonu, L., Bebbington, P., Meltzer, H., & Strydom, A. (2011). Psychiatric morbidity in prisoners with intellectual disabilities: Analysis of prison survey data for England and Wales. *British Journal of Psychiatry*, 199(2), 156–157. <https://doi.org/10.1192/bjp.bp.110.088039>
- (18) Hayes, S., Shackell, P., Mottram, P., & Lancaster, R. (2007). The prevalence of intellectual disability in a major UK prison. *British Journal of Learning Disabilities*, 35(3), 162–167. <https://doi.org/10.1111/j.1468-3156.2007.00461.x>
- (19) Hellenbach, M., Karatzias, T., & Brown, M. (2017). Intellectual Disabilities Among Prisoners: Prevalence and Mental and Physical Health Comorbidities. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 30(2), 230–241. <https://doi.org/10.1111/jar.12234>
- (20) Holland, S., & Persson, P. (2011). Intellectual disability in the victorian prison system: Characteristics of prisoners with an intellectual disability released from

- prison in 2003-2006. *Psychology, Crime and Law*, 17(1), 25–41.
<https://doi.org/10.1080/10683160903392285>
- (21) Klimecki, M. R., Jenkinson, J., & Wilson, L. (1994). A study of recidivism among offenders with an intellectual disability. *Australia and New Zealand Journal of Developmental Disabilities*, 19(3), 209–219.
<https://doi.org/10.1080/07263869400035241>
- (22) Matheson, F. I., Dastoori, P., Whittingham, L., Calzavara, A., Keown, L. A., Durbin, A., Kouyoumdjian, F. G., Lin, E., Volpe, T., & Lunsky, Y. (2022). Intellectual/developmental disabilities among people incarcerated in federal correctional facilities in Ontario, Canada: Examining prevalence, health and correctional characteristics. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 35(3), 900–909. <https://doi.org/10.1111/jar.12995>
- (23) Maulik, P. K., Mascarenhas, M. N., Mathers, C. D., Dua, T., & Saxena, S. (2011). Prevalence of intellectual disability: A meta-analysis of population-based studies. *Research in Developmental Disabilities*, 32(2), 419–436.
<https://doi.org/10.1016/j.ridd.2010.12.018>
- (24) McCarthy, J., Chaplin, E., Underwood, L., Forrester, A., Hayward, H., Sabet, J., Young, S., Asherson, P., Mills, R., & Murphy, D. (2016). Characteristics of prisoners with neurodevelopmental disorders and difficulties. *Journal of Intellectual Disability Research*, 60(3), 201–206. <https://doi.org/10.1111/jir.12237>
- (25) McCulloch, D. (2012). *Not Hearing Us: An exploration of the experience of deaf prisoners in English and Welsh prisons*. The Howard League for Penal Reform.
- (26) McGillivray, J. A., Gaskin, C. J., Newton, D. C., & Richardson, B. A. (2016). Substance Use, Offending, and Participation in Alcohol and Drug Treatment Programmes: A Comparison of Prisoners with and without Intellectual Disabilities. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 29(3), 289–294.
<https://doi.org/10.1111/jar.12175>
- (27) Moynan, C. R., & McMillan, T. M. (2018). Prevalence of Head Injury and Associated Disability in Prison Populations: A Systematic Review. *Journal of Head Trauma Rehabilitation*, 33(4), 275–282.
<https://doi.org/10.1097/HTR.0000000000000354>
- (28) Muñoz García-Largo, L., Martí-Agustí, G., Martín-Fumadó, C., & Gómez-Durán, E. L. (2020). Intellectual disability rates among male prison inmates. *International Journal of Law and Psychiatry*, 70(April), 101566.
<https://doi.org/10.1016/j.ijlp.2020.101566>
- (29) Murphy, G. H., Chiu, P., Triantafyllopoulou, P., Barnoux, M., Blake, E., Cooke, J., Forrester-Jones, R. V. E., Gore, N. J., & Beecham, J. K. (2017). Offenders with intellectual disabilities in prison: what happens when they leave? *Journal of Intellectual Disability Research*, 61(10), 957–968. <https://doi.org/10.1111/jir.12374>
- (30) Murphy, G. H., Gardner, J., & Freeman, M. J. (2017). Screening Prisoners for Intellectual Disabilities in Three English Prisons. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 30(1), 198–204. <https://doi.org/10.1111/jar.12224>
- (31) Ramsay, L., Wakeling, H., De Lucchi, R., & Gilbert, H. (2020). Learning disability screening: impact on prison programmes. *Journal of Intellectual Disabilities and Offending Behaviour*, 11(3), 145–158. <https://doi.org/10.1108/JIDOB-10-2019-0022>
- (32) Reingle Gonzalez, J. M., Cannell, M. B., Jetelina, K. K., & Froehlich-Grobe, K. (2016). Disproportionate Prevalence Rate of Prisoners With Disabilities: Evidence From a Nationally Representative Sample. *Journal of Disability Policy Studies*, 27(2), 106–115. <https://doi.org/10.1177/1044207315616809>

- (33) Søndena, E., Rasmussen, K., Palmstierna, T., & Nøttestad, J. (2008). The prevalence and nature of intellectual disability in Norwegian prisons. *Journal of Intellectual Disability Research*, 52(12), 1129–1137. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2008.01072.x>
- (34) Spreat, S. (2020). Persons with intellectual disability in prison. *Journal of Intellectual Disabilities and Offending Behaviour*, 11(4), 233–237. <https://doi.org/10.1108/JIDOB-03-2020-0006>
- (35) Trofimovs, J., Dowse, L., Srasuebku, P., & Trollor, J. N. (2021). Using linked administrative data to determine the prevalence of intellectual disability in adult prison in New South Wales, Australia. *Journal of Intellectual Disability Research*, 65(6), 589–600. <https://doi.org/10.1111/jir.12836>
- (36) Whittingham, L., Durbin, A., Lin, E., Matheson, F. I., Volpe, T., Dastoori, P., Calzavara, A., Lunsy, Y., & Kouyoumdjian, F. (2020). The prevalence and health status of people with developmental disabilities in provincial prisons in Ontario, Canada: A retrospective cohort study. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 33(6), 1368–1379. <https://doi.org/10.1111/jar.12757>
- (37) Young, S., González, R. A., Mullens, H., Mutch, L., Malet-Lambert, I., & Gudjonsson, G. H. (2018). Neurodevelopmental disorders in prison inmates: comorbidity and combined associations with psychiatric symptoms and behavioural disturbance. *Psychiatry Research*, 261, 109–115. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2017.12.036>

PERSONS WITH INTELLECTUAL DISABILITIES AND VIOLATIONS OF LEGAL NORMS – SOME CHARACTERISTICS OF THE POPULATION AND CHALLENGES IN THE EXECUTION OF PRISON SENTENCES

The treatment of persons with intellectual disabilities in criminal-legal proceedings and during the execution of a prison sentence has been the subject of scientific research for many years. This paper primarily analyzed the prevalence of persons with intellectual disabilities in this population by relying on research on the population of convicted persons and the findings of disability studies. In addition, the specificities of their position during the court process and subsequent treatment in prison were presented, and the basic challenges in the post-penal period indicated. For the successful execution of the prison sentence and the achievement of post-penal acceptance, more precisely for life in the community after the execution of the prison sentence or release, continuous and coordinated cooperation between the penitentiary system and professional services, i.e. services for providing support to persons with disabilities, is necessary. The establishment of training programs, capacity building and sensitization of employees, primarily treatment officers and the members of the security services, are also needed for recognizing developmental disorders and providing support in the prison environment.

*KEY WORDS: convicted persons/ persons with disabilities /
intellectual disability / prison / prison sentence*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2022 / Vol. XLI / 1 / 55-74
Pregledni naučni rad
Primljeno: 6. jun 2022. godine
Prihvaćeno: 8. jun 2022. godine
DOI: 10.47152/ziksi2022014
UDK: 316.334.2

PREKARIJAT I DEMOKRATIJA: TEZE ZA PROMIŠLJANJE*

Aleksandra MARKOVIĆ*

Ekonomska kriza neoliberalizma, politička kriza i kriza predstavničke demokratije plodno su tle za socijalno-demagoški diskurs i posebno plodno tle za privlačenje prekarijata, nove društvene grupacije koja živi od danas do sutra i čije je osnovno obeležje neizvesnost (pre svega na tržištu rada, ali i šire). Kapitalizam i demokratija počivaju na različitim principima i logikama, a sama logika odnosa kapitalizma i demokratije je „tenzična”. Pitanje koje se nameće jeste kako pomiriti neoliberalni kapitalizam i demokratiju, shvaćenu kao sistem koji počiva na principima slobode i jednakosti? Kako pomiriti demokratiju i velike društvene nejednakosti? Gde je tu prekarijat i koja je njegova uloga? Imajući na umu navedena pitanja, cilj rada koji se nalazi pred čitaocima je da otvori pitanja i mogućnosti novih uglova promišljanja savremene demokratije, a posebno o odnosu demokratije i prekarijata, kao nove društvene grupacije na istorijskoj sceni XXI veka. Posebno je problematizovan odnos demokratije i kapitalizma, kao i odnos prekarijata i deliberativne, radikalne i agonističke demokratije, te levog populizma.

KLJUČNE REČI: prekarijat / deliberativna demokratija / radikalna demokratija / agonistička demokratija / levi populizam

* Ovaj rad nastao je kao rezultat istraživačkog angažovanja prema Planu i programu rada Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja za 2022. godinu (na osnovu Ugovora broj 451-03-68/2022-14 od 17. 01. 2022 god.) sa Ministarstvom prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

* Naučna saradnica, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

E-mail: aleksandra.markovici@hotmail.com. <https://orcid.org/0000-0001-5219-4220>

1. UVOD

Dvadeseti vek bio je vek formalne demokratizacije, najpre Evrope, a potom i sveta.¹ Ova demokratizacija sveta počivala je na četiri talasa: prvi je bio nakon Prvog svetskog rata (Nemačka, Austrija i druge države Centralne Evrope), drugi nakon Drugog svetskog rata (Nemačka, Austrija, Italija, Japan i drugi), treći talas započet je sedamdesetih godina prošlog veka u Južnoj Evropi (Portugal, Grčka, Španija), a širio se Latinskom Amerikom, Istočnom i Jugoistočnom Azijom i drugim delovima sveta od 1980-ih nadalje, dok se četvrti talas odnosi priključivanje bivših socijalističkih zemalja svetskom kapitalističkom sistemu (Puhle, 2005). Krilatica koja je postala veoma popularna odnosila se na tzv. „konsolidovanje” demokratije u različitim režimima i posmatranje različitih ishoda ovakvih konsolidacija (v. Jovanović, Marković, Radović, 2016). Procesi demokratizacije ili demokratske konsolidacije se mogu međusobno veoma razlikovati i mogu se pratiti njihove različite putanje koje karakterišu konstelacije ne samo uključenih aktera, već i širi društveno-ekonomski, institucionalni i kulturni kontekst. Stoga su društveni teoretičari počeli da govore o različitim zrelim (*mature democracy*), učvršćenim (*embedded democracy*) i defektnim demokratijama (*defective democracy*), tankoj demokratiji (*thin democracy*), ekskluzivnoj demokratiji (*exclusive democracy*), tutorskoj demokratiji (*tutelary democracy*), delegiranoj demokratiji (*delegative democracy*), neliberalnoj demokratiji (*illiberal democracy*), umanjenim podtipovima demokratije (*diminished subtypes of democracy*), fasadnoj demokratiji (*façades democracy*), postdemokratiji (*post-democracies*) itd. (Merkel, 2004; Merkel, 2014; Puhle, 2005; Stojiljković, 2016).²

U najkraćem, višestranačka demokratija je već nekoliko decenija u krizi, konvencionalni politički aktivizam opada (članstvo u političkim strankama), a stvara se plodno tle za savremenu desničarsku retoriku. Neretko, ova desničarska retorika rezultira upiranjem prstom u migrante (kao posebno veliku i višestruko depriviranu grupaciju prekarijata, v. Marković, 2018), viđene kao pretnju „našem” identitetu, kulturi i ekonomiji. Drugim rečima, na delu je potpuno potiskivanje klasne pripadnosti „kao glavnog oblika društvene stratifikacije” u korist etničkog neprijateljstva i etničke vezanosti, uz populističku retoriku koja koristi demokratski

¹ Rad predstavlja izvode iz doktorske teze *Ideološko-politička orijentacija prekarijata u Srbiji*, odbranjene marta 2022. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu (Odeljenje za sociologiju).

² Savremeni trendovi dedemokratizacije i depolitizacije država neretko se opisuju inkluzivnim pojmovima koji imaju prefiks „post”. Tako se govori i o postpolitici i postdemokratiji. Postpolitika (za neke autore postdemokratija) predstavljala bi svojevrstnu „imploziju političkog”, gde neoliberalna ideologija pitanje društvenih antagonizama uspešno svodi na „praktičnu politiku” koju rešavaju stručnjaci i eksperti, obesmišljavajući ideološku podelu na levicu i desnicu, sprovodeći stalna istraživanja javnog mnjenja, te čak i ukidajući politiku i političko, gde više nije bitno ko bi trebalo da čini političku zajednicu i na koji način bi ona trebalo da bude uređena, ključna institucija postaje korporacija (od čijih lobija zavise i političke partije i državne strukture), a građani na birališta izlaze samo da glasaju, premda je i sama izlaznost upitna kategorija, jer usled osećaja političke nekompetentnosti raste i politička apstinencija (v. Pešić, Trifunović Petrović, Birešev, 2019).

rečnik, a svojim praktičnim usmerenjima zapravo podriva demokratiju (Bakić, 2019: 52-67).

Ekonomska kriza neoliberalizma, politička kriza i kriza predstavničke demokratije plodno su tle za socijalno-demagoški diskurs i posebno plodno tle za privlačenje prekarijata. Prekarijat je heterogena društvena grupacija koja se nalazi u nesigurnom i nestabilnom položaju na tržištu rada. Nesigurnost na tržištu rada izražena je prvenstveno kao nesigurnost posla i zaposlenja, odnosno predstavlja nemogućnost ili značajno umanjenju mogućnost: izlaska na tržište rada, sticanja adekvatne zarade, pristupu sistemu socijalne zaštite i beneficijama koje se povezuju sa zaposlenjem, te pristupu radničkim sindikatima ili kolektivnom pregovaranju (Marković, 2019, 2020). Na koji način kriza demokratije predstavlja plodno tle za desničarsku retoriku, najilustrativnije predstavlja sledeći izvod: „Desne populiste u značajnoj mjeri podržavaju nesigurni ljudi, bilo da se radi o nesigurnosti materijalne egzistencije i karijere ili nesigurnostima vezanima uz problem identiteta. Često objašnjenje je da ljudi traže izlaz u „jednostavnim porukama” populista i sigurnost u njihovim obećanjima u doba nesigurnosti i današnjem društvu rizika, pa svoje nezadovoljstvo i/ili strahove usmjeravaju prema „drugачijoj” društvenoj skupini (već spomenuta „mi”/„oni” podjela), a moramo se prisjetiti i mnogih poteškoća koje ideja multikulturalizma susreće na „Zapadu”” (Derado, 2014: 28).

2. KAPITALIZAM I DEMOKRATIJA

Bez obzira na to koju definiciju demokratije koristimo (minimalni koncept, koncept liberalne demokratije ili maksimalistički koncept demokratije, v. Anton, 2017; Jovanović, 2014; Merkel, Gileber, 2009)³, čak i ako smo skloni da pojedinim (polu)demokratskim režimima pripisujemo nove nazive specifičnog tipa demokratije u nacionalnom kontekstu, razmatranje odnosa prekarijata i demokratije zahteva analizu odnosa demokratije i kapitalizma.

Zagovornici kapitalizma kao sinonima za slobodno tržište, kapitalizam vide kao (presudan) nužan (ali ne i dovoljan) uslov demokratije. Pobornici ovakvog stava širenje individualnih sloboda, kao i demokratskih oblika organizacija, dovode u vezu sa širenjem kapitalizma (v. Rajt, 2016: 28). „Velika je vrlina kapitalizma, tvrdi Fridman, to što on sprečava unitarnu koncentraciju moći institucionalnim razdvajanjem ekonomske moći od državne moći. Kapitalizam dakle podupire društveni poredak s konkurentnim elitama, te time omogućuje i slobodu pojedinca i demokratsku političku konkurenciju. Istina, kapitalizam ne jamči demokraciju; u kapitalističkim društvima ima mnogo primjera autoritarnih država. (...) Čak i ako odbacimo jaku verziju Fridmanova argumenta – da je bez kapitalizma demokracija

³ S obzirom na to da se kroz istoriju demokratija nikada nije javila kao jasna i precizna forma, navedena klasifikacija je samo jedna od mnogih. Tako se u literaturi razlikuju i fundamentalne nasuprot instrumentalnoj definiciji demokratije, „tanka” i „debeli” demokratija, ustavna, suštinska, proceduralna i procesu orijentisana definicija demokratije, ili pak, liberalna, neliberalna i poluliberalna demokratija itd. (v. Krivokapić, 2016; Puhle, 2005).

nemoguća – nema sumnje da je kapitalizam u uvjetima visokih razina ekonomske razvijenosti čvrsto povezan s demokratskim oblicima države” (Wright, 2011: 76).

Međutim, ako demokratiju posmatramo kao „vladavinu naroda”, kapitalizam je zapravo u tri važne tačke ograničavajući za demokratiju. Najpre, privatno vlasništvo na kojem kapitalizam počiva i vlasnička prava direktno smanjuju demokraciju, jer isključivanje demokratskih tela iz kontrole nad alokacijom kapitala utiče na sve građane. Vlasnici kapitala u praksi donose privatne odluke koje imaju dalekosežne kolektivne posledice, i to ne samo na one koji su u najamnom odnosu kod konkretnog kapitaliste. Ova činjenica podriva osnovnu ideju demokratije, a to je da postoji kolektivno odlučivanje o pitanjima koja su važna za kolektivnu sudbinu ljudi. Drugo, „demokratska politika” je uvek uslovljena kapitalističkim ulaganjima. Kolektivni (javni) prioriteti, poput obrazovanja i zdravstva, određeni su kretanjem kapitala i građani nemaju moć u pogledu alokacije agregatnog društvenog viška. Najzad, koncentracija kapitala i moći direktno podriva načelo političke jednakosti, koje bi trebalo svima da pruži, bez obzira na pol, rasu, versku pripadnost ili neke druge osobine, mogućnost da efektivno učestvuje u politici i političkim odlukama. „Premda je načelo jedna osoba – jedan glas u izbornom nadmetanju kritičan oblik političke jednakosti, njegovu efikasnost u jamčenju opće političke jednakosti u kapitalističkim demokracijama ozbiljno oslabljuju duboke međusobne veze između političke i ekonomske vlasti u kapitalizmu” (*Ibid*: 78).

Erik Olin Wright tvrdi da kapitalizam „ograničava ostvarenje istinske individualne slobode i smanjuje obim smislene demokratije” (Rajt, 2016: 29), navodeći pet argumenata i primera u prilog svojoj tezi. Naime, pitanje istinske slobode ne može uopšte biti razmatrano sve dok svi građani nemaju opciju i mogućnost izbora, pre svega da kažu „ne”. Tako siromašni nemaju izbor da ne rade za nadnicu, dok bogati to mogu, siromašni nemaju opciju da prihvate volontiranje u cilju napretka u karijeri, dok bogati imaju taj luksuz. Dalje, u kapitalizmu je onemogućena demokratska kontrola alokacije resursa, ovu privilegiju imaju samo kapitalisti, a njihove privatne odluke utiču na sve građane. Pored toga, Wright poslodavce i kompanije poredi sa tiranijom i diktaturom, jer je poslodavac taj koji uvek određuje uslove rada, čak i da radnik napusti poslodavca, primoran je da traži drugog koji će nametati svoje uslove rada, pa se tako koncepcija samoodređenja i autonomije podređuje privatnim sklonostima elite. Štaviše, direktno podrivanje demokratije proizlazi iz činjenice da jedna mala grupa građana ima prioritet u odnosu na većinu, a to je jasno vidi u usmerenjima vlada svih država koje teže da stvore „povoljnu poslovnu klimu”. Najzad, kontrola političkog sistema nalazi se u rukama elite, a sama politička moć najčešće je povezana sa ekonomskom moći odnosno bogatstvom (*Ibid*: 29-33).⁴ Stoga Wright zaključuje da „možda ne deluje tako, ali istinska sloboda i demokratija nisu kompatibilne sa kapitalizmom” (*Ibid*: 33).

⁴ Reč je o fenomenu „obrnih vrata”, gde „veće bogatstvo na vrhu kupuje veći politički uticaj – putem davanja priloga kampanjama, lobiranjem i premeštanjem zaposlenih na visokim položajima iz privatnog u javni sektor i obrnuto” (Stojiljković, 2016: 16).

Kapitalizam i demokratija počivaju na različitim principima i logikama – dok su za kapitalizam važna nejednako distribuirana imovinska prava, za demokratiju su važna građanska i politička prava; dok kapitalistička logika teži profitu (pa i monopolu), dotle demokratija teži opštem dobru; dok je u kapitalizmu na snazi hijerarhijsko odlučivanje, dotle se za demokratiju vezuju kompromisi, debate i većinsko donošenje odluka. Ovakav stav bi tvrdi zagovornici goreiznete ideje da je kapitalizam doprineo širenju demokratije kritikovali iz ugla da ne treba zaboraviti da se ovde vrši poređenje dva sistema, političkog i ekonomskog.

No, jedno je sigurno – kapitalizam i demokratija (pokušavaju da?) koegzistiraju u savremenim društveno-ekonomskim sistemima. Konkurencija i izborne odluke igraju ključnu ulogu u oba slučaja, ali između demokratije i kapitalizma postoji i presudna razlika - dok kapitalizam proizvodi i reprodukuje se zahvaljujući koncentraciji bogatstva i kapitala, demokratije ne mogu koegzistirati sa sličnom konstelacijom i koncentracijom moći. Vreme države socijalnog staranja bilo je vreme kratkoročnog „braka” između kapitalizma i demokratije. Surova kapitalistička privreda bila je obuzdana intervencionističkom državom socijalnog staranja. Između države i tržišta, kao i između demokratskih i ekonomskih institucija, razvio se specifičan sistem jake međuzavisnosti. Ekonomski akteri su bili višestruko regulisani i društveno obavezni, a državno odlučivanje se ostvarivalo pod oznakom tripartitnog socijalnog dijaloga (poslodavaca, sindikata i države). Podsetimo čitaoce, sve navedeno bilo je posledica čestih kritika kapitalizma u ime demokratije i socijalne pravde nakon iskustva brzog ekonomskog rasta nakon Velikog rata, Velike depresije, te političke i međunarodne krize koju su sa sobom doneli Drugi svetski rat i, nakon njega, uspostavljanje Istočnog bloka. Period između pedesetih i sedamdesetih godina XX veka mogao bi se nazvati „zlatno doba demokratsko-kapitalističkog suživota” (Merkel, 2014).

Međutim, logika odnosa kapitalizma i demokratije je „tenzična”, tržišna logika i rast društvenih prava mogli su jedno vreme ići ruku pod ruku, ali „stvarni trijumf kapitalizma u dvadesetom veku nije bio njegov uravnoteženi suživot sa demokratijom, već njegova zadivljujuća sposobnost da se uspešno odvoji od društvenih i regulatornih okvira” (*Ibid*: 118).⁵ Deregulacija tržišta i neoliberalni kapitalizam proizveli su velike društvene nejednakosti, a socioekonomska isključenost i nejednakost u velikoj meri su se transformisali u političku isključenost i nejednakost, posebno kada je reč o nižim društvenim slojevima. Takođe,

⁵ Wolfgang Streeck izdvaja četiri perioda koja su obeležila krizu demokratije izazvanu pobedom neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije: doba inflacije, kriza javnog duga, privatna zaduženost (privatizovani kejnzijanzizam) i pretnja dezintegracijom (suverena zaduženost) (Streeck, prema Stojiljković, 2016). „Demokratija se u tako kreiranom okviru suočava sa brojnim preprekama: institucije demokratije postaju fasada; političke odluke potiču od nekontrolisanih centara, privatnih učesnika i anonimnih tržišta; novac i lobiji se kamuflirani ulažu u stranke i izborne kampanje; dolazi do medijalizacije i manipulacija politike i razmaha političkog pokroviteljstva i klijentelizma. Posledično, gotovo zakonomerno na delu imamo i: ravnodušnost prema izbornim procesima i ograničeno učešće građana u političkom životu, neodgovornost stranaka prema zahtevima birača, kršenje ljudskih prava, koncentrisanje moći u elitističkim grupama, centralizaciju vlasništva, kontrolisanje masovnih medija i korupciju (...) Demokratija više nije samo sputavana, ona je i izbegavana” (Stojiljković, 2016: 18).

transnacionalizacija tržišta, potpomognuta globalizacijom, rezultirala je značajnim gubitkom parlamentarnih ovlašćenja u korist izvršne vlasti, centralnih banaka i MMF-a, uz istovremeno umanjenoj efektivnoj moći nacionalnih vlada. Od kasnih 1970-ih, protestni pokreti su se više fokusirali na kulturna nego na ekonomska pitanja. Rečju Hobsbawm-a, „fatalni virus za demokratiju – podela po etničko-nacionalnim ili religijskim osnovama” (Hobsbaum, 2002: 109) zarazio je demokratsko tkivo nekadašnje države socijalnog staranja, odnosno kako to Wolfgang Merkel primećuje „kulturni zaokret progresivne demokratske politike zaboravio je problem ekonomske preraspodele i sada stoji praznih ruku, bez leka za najočigledniju bolest demokratije: nejednakost” (Merkel, 2014: 126).

U Evropi, ali i šire, savremene socioekonomske posledice krize negativno se odražavaju i na političku stabilnost. Pad poverenja građana u državne institucije i institucije EU je sve veći iz godine u godinu. „Smatra se da živimo u postdemokratskom periodu u kome je demokratija postala samo izborni paravan, dok se stvarne i bitne odluke donose nezavisno od volje građana. Taj demokratski deficit ogleda se i u rastućoj birokratizaciji koja vodi daljoj otuđenosti građana od politike. Postojeće političke vizije ne nude smernice za prevazilaženje tog stanja i stvaranje alternativnih institucionalnih aranžmana što samo dodatno podstiče beznađe građana i njihovu apatiju” (Vuletić, 2016: 85). Zapravo, kako to sociolog William Robinson kaže, u vremenima kada se suočavamo sa posledicama neoliberalne kapitalističke regulacije, svetski sistem je do te mere centralizovan i do te mere akumulira kapital da je dalje širenje kapitala moguće na tri načina: privatizacijom javnih ustanova, rizičnim finansijskim spekulacijama i (pripremanjem za) rat. Rezultat korišćenja ovih mehanizama za širenje i ulaganje viška kapitala posledično dovodi do problema legitimisanja vlasti i podrivanja demokratskih struktura društva (Phillips, 2018: 15).

3. DELIBERATIVNA DEMOKRATIJA

Kako pomiriti neoliberalni kapitalizam i demokratiju, shvaćenu kao sistem koji počiva na principima slobode i jednakosti? Kako pomiriti demokratiju i velike društvene nejednakosti? Za Guy Standing-a, koji je popularizovao pojam prekarijata u svojoj knjizi *Prekarijat – nova opasna klasa* (Standing, 2011), odgovor se krije u deliberativnoj demokratiji. Pre nego što izložimo Standing-ove prednosti koje deliberativna demokratija ima za prekarijat, čitaoce ćemo kratko upoznati sa teorijom deliberativne demokratije.

Teorija deliberativne demokratije se uokviruje osamdesetih godina XX veka. Prateći put misli o demokratskom odlučivanju od Jean-Jacques Rousseau-ove (1712-1778) opšte volje i neposredne demokratije, preko Marquis of Condorcet-ove (1743-1794) teoreme porote i Joseph Schumpeter-ove (1883-1950) kritike postojanja nekakve „opšte volje” ili „volje naroda” (u prilog tezi realističnog shvatanja demokratije kao tržišnog modela u kojem se sve svodi na borbu rivalskih elita za glasove građana), Alexis de Tocqueville-ove (1805-1859) i John Stuart Mill-ove (1806-1873) tiranije većine, Jürgen Habermas-ove (1929-) teorije komunikativnog delanja, pa do teorije

društvenog izbora (pretpostavka da prostim sabiranjem individualnih preferencija glasača kao rezultat dobijamo ono što celokupna politička zajednica preferira), teorija deliberativne demokratije izrasta kao nastavak društvene misli o promišljanju demokratskog odlučivanja. Teorija društvenog izbora svoj praktični izraz našla je u agregatnoj, liberalnoj, proceduralnoj demokratiji, koja počiva na demokratskim principima slobode i jednakosti, odnosno demokratskim izborima koji imaju jasno utvrđena pravila i procedure, a ishod izbora predstavlja sumu individualnih preferencija čime se dobija ono što politička zajednica najviše preferira. Iako je, prema nekim mišljenjima, još Aristotle obezbedio skicu na kojoj će se razvijati teorija deliberativne demokratije, tek je Kenneth Arrow (1921-2017) i njegova teorema (ne)mogućnosti,⁶ kao ozbiljna kritika teorije društvenog izbora, dala dodatnu težinu relevantnosti deliberativne demokratije (Janković, 2012; Šoć, 2016).

Deliberativna demokratija predstavlja jedan od novih načina razmišljanja o demokratiji, koji se ne fokusira usko na unapred formirane preferencije i interese. Deliberacija predstavlja direktnu suprotnost agregativnom tipu demokratije, jer dok agregacija sabira i spaja sukobljene individualne preferencije u ishod demokratskog glasanja, dotle deliberacija podrazumeva raspravu i diskusiju o sukobljenim individualnim preferencijama uz mogućnost transformacije preferencija. U tom slučaju, ishod je društveni konsenzus i društvene odluke promišljane tokom deliberativne rasprave. Da bi ishod deliberativnih rasprava bile društvene odluke koje su demokratski legitimne, učesnici u raspravi moraju biti informisani i deliberativno racionalni, što podrazumeva politiku koja je socijalno orijentisana i izražava socijalnu tačku gledišta. Drugim rečima, ona podrazumeva proces rasprave u okviru kojeg svi građani izlažu svoje preferencije, a u diskusiji dolazi do transformacija, oblikovanja i revidiranja početnih stavova (Savić, 2012; Šoć, 2016).

Prema Amy Guttmann i Dennis Thompson, postoje četiri prednosti deliberativne demokratije: promocija legitimnosti kolektivnih dogovora, podsticanje javne perspektive o javnim pitanjima, promovisanje međusobnog uvažavanja u procesu donošenja odluka, mogućnost ispravljanja grešaka napravljenih u prošlosti. U pogledu prve prednosti, s obzirom na različite vrednosti i preferencije ljudi, neslaganja su uvek moguća, ali deliberativni proces predstavlja svojevrsnu garanciju da su svi argumenti uzimani u obzir i razmatrani na fer način. Na taj način raste legitimnost postignutih dogovora, jer oni nisu rezultat samo pregovora interesnih grupa. Podsticanje javne perspektive o javnim pitanjima rezultat je deliberativne demokratije koja upozna je građane i sa opštim dobrom, jer ima za cilj prevazilaženje individualnih interesa odnosno uvažavanje različitosti mišljenja i različitih društvenih grupa. Promovisanje međusobnog uvažavanja u procesu donošenja

⁶ Arrow je „dokazao da ne postoji mehanizam za sabiranje preferencija koji zadovoljava set naizgled neškodljivih uslova. Time je dovedena u pitanje demokratska procedura donošenja odluka. (...) Erouova teorema pokazuje da, pod pretpostavkom individualne racionalnosti, za glasače kojima su ponuđene tri ili više različite alternative ne postoji sistem glasanja koji bi omogućio da individualni poredak preferencije pretvorimo u kolektivni poredak, koji bi takođe bio racionalan, a koji bi zadovoljio četiri sledeća kriterijuma: univerzalni domen, slaba Pareto optimalnost, nezavisnost od irelevantnih alternativa, nepostojanje diktatora” (Janković, 2012: 31-32)

odluka omogućeno je onom osobinom deliberacije koja naglašava da se i u suprotnim stavovima mogu prepoznati različite vrednosti i možemo promeniti mišljenje, a ako ne, ono barem poštovati neistomišljeničke argumente. Najzad, mogućnost ispravljanja grešaka napravljenih u prošlosti omogućeno je deliberativnom demokratijom, jer nudi stalno preispitivanje donetih odluka i spremnost da se greške priznaju (Janković, 2012a: 189-190).

Deliberativna demokratija se fokusira na proces formiranja preferencija i promišljanja, a ne samo na ishod. Dok participativna demokratska teorija ističe inkluzivnost kao uslov efikasnosti i legitimiteta, deliberativna teorija ističe značaj javne rasprave. Deliberativna demokratija ima i emancipatorski potencijal. Naime, deliberativno pravilo o uzajamnom priznavanju i poštovanju i relevantnosti argumenata, kao i o jasnoći korištenog jezika (zahtev da se o datom pitanju raspravlja na način koji je razumljiv svima), omogućava kritiku *status quo*, jer potlačene grupe retko dobijaju priliku da se sa politikom koja im se prezentuje upoznaju na pristupačan način (a ne rečnikom koje razume samo elita ili visokoobrazovani). Dalje, s obzirom na to da prevladava samo snaga boljeg argumenta, ovo ima potencijal da otkrije nekonzistentne tvrdnje, osnažujući potlačene i građane na dnu društvene lestvice da jasno ukažu na nedoslednosti političkih lidera (Savić, 2012). Iako i agregativna demokratija poseduje određene prednosti, kao što je dovođenje do konačnih rezultata, što nije zanemarljivo kada postoji problem moralnog neslaganja i u tom slučaju koristi neproblematične procedure za ostvarivanje konačnih odluka, „agregativni model ne nudi procedure pomoću kojih mišljenje građana o raspodeli moći može biti promenjeno, ne pruža nijedno sredstvo pomoću koga bi građani mogli da provere metode koje se koriste i ne tretira sve vrste preferencija podjednako - prednost imaju one preferencije koje se bolje uklapaju u ekonomske kategorije, pre nego one koje izražavaju nesamerljive vrednosti” (Janković, 2012a: 191).

Međutim, deliberativna demokratija je daleko od idealnog rešenja za problem moralnog neslaganja. U praksi se često dešava da slaganje i dogovor ne mogu da se postignu, pa je i deliberativna demokratija koja teži konsenzusu često primorana da potegne za glasanjem, što nije procedura koja je inherentna procesu deliberacije. Pored toga, eksplicitni princip deliberativne demokratije jeste princip reciprociteta, koji podrazumeva nužnost da građani prihvate da postoje validna moralna neslaganja (prihvatanje tzv. razumnog pluralizma), da poštuju i uvažavaju druge i prihvate različitost. Iako ovo zvuči utopijski, zagovornici deliberativne demokratije tvrde da čak i kada je postizanje saglasnosti nemoguće, „deliberacija opet ima veće šanse od drugih metoda da dovede do postizanja dogovora u budućnosti i da unapredi međusobno poštovanje među sukobljenim stranama. (...) i u tim slučajevima, međusobno poštovanje ohrabruje građane da razmotre osnovanost pozicije svojih protivnika, pre nego da pokušavaju da ih objasne kao nepovoljne, obmanjujuće i manje vredne” (*Ibid*: 193).

Na ovom mestu ključni su određeni problemi koji se mogu javiti u samoj deliberaciji. Naime, polarizacija grupe može biti problematična, gde se može dogoditi da manji broj diskutantata govori kvalitetno, dok veći broj samo potvrđuje ono što su čuli, a da pritom ili to ne misle ili čak nisu sigurni ni šta misle. Tu je i problem tzv. „Elbinovog

paradoksa”, prema kojem pojedini članovi toliko mogu bili neskloni sučeljavanju mišljenja ili diskusiji da će najpre glasati za prvo ponuđeno rešenje, čak i ako je ono na dnu njihove liste preferencija (Šoć, 2016: 933). Još jedan od problema koji se deliberativnom procesu nameće jeste i onaj koji se tiče odnosa deliberativne demokratije i legitimiteta.

John Parkinson u ovom pogledu izdvaja dva problema. Prvi se odnosi na problem motivacije diskutanata odnosno učesnika deliberacije. Naime, zašto bi neko uopšte želeo da učestvuje u deliberativnoj raspravi ako bi morao da svoje lične motivacije, verovanja i interese ostavi po strani. Štaviše, ukoliko bi se ovaj argument do kraja razvio, odnosno ako bismo pre deliberacije uslovili građane da svoje partikularne interese ostave po strani, otvara se pitanje da li su stavovi koje su učesnici zastupali njihova iskrena verovanja, a ukoliko nisu, kako bismo onda deliberativne odluke mogli nazvati legitimnim. Drugi problem je ono što Parkinson naziva tzv. *scale problem*, koji uključuje dve tvrdnje: „1) odluke koje su donesene u okviru deliberativnog procesa su nelegitimne za one koji su izvan deliberativnog foruma, 2) uključivanjem više ljudi u deliberativni forum dolazi do opadanja kvaliteta deliberacije” (Arsovski, 2019: 121). Rešenje za ovaj problem Parkinson pronalazi u predstavničkom modelu deliberacije, posredstvom mini foruma koji bi bili deo šireg deliberativnog sistema sa kojim bi komunicirali, razmenjivali informacije i postojao bi povratni uticaj. Drugim rečima, bazična deliberacija se krije u malim forumima, a širi deliberativni sistem je poligon aktivizma, retoričkih oruđa i ostalih oblika ispoljavanja mišljenja. Kao jedini legitimni odabir predstavnika Parkinson priznaje direktan izbor predstavnika (kroz deliberativni proces), premda je svestan da se u praksi može dogoditi i da organizatori deliberativnog procesa selektuju predstavnike na osnovu određenih kriterijuma. Sami učesnici deliberacije imaju ulogu delegata ili poverenika (za razliku od delegata, poverenici mogu da donose odluke i stvaraju argumente u raspravi po sopstvenom nahođenju).⁷

Iz svega navedenog, jasno se nazire najveći problem ideje deliberativne demokratije – ovaj ideal zvuči izvodljiv jedino u malim društvima u kojima je takva vrsta interakcije, koju zahteva deliberativna demokratija, moguća. Mini forumi nisu jedino rešenje koje teoretičari deliberativne demokratije predlažu, javljaju se tu i kao ideje češće deliberativne ankete (*deliberative polls*), uvođenje „deliberativnog dana” ili „deliberativnog vikenda” koji bi se redovno održavali (Janković, 2012). Ipak, najvažniji problem možda nije ni to na koji način sprovesti deliberaciju, već u tome što se u neoliberalnom obliku kapitalizma odluke donose kao proizvod sleđenja interesa bogatih i moćnih, pa pre možemo govoriti o oligarhiji nego o demokratiji uopšte. Drugačije, „formalna demokratija, zasnovana na narodnom suverenitetu i

⁷ Parkinson smatra da deliberativna demokratija „najbolje funkcioniše kroz poverenički model predstavnštva, budući da je jedino kroz ovaj model može održati jedna od suštinskih pretpostavki deliberativne demokratije – promena preferencija učesnika. (...) naglašava da je rešenje problema legitimiteta deliberativne demokratije u tome što, budući da ne postoje čisti poverenici i delegati, predstavnici mogu imati oba svojstva, dakle biti istovremeno i poverenici i delegati. (...) Pretpostavka je da bi argumenti, koji su ubedili manju grupu predstavnika u okviru manjeg foruma, trebalo da ubede i širu grupu u okviru šireg foruma” (Arsovski, 2019: 125).

opštem pravu glasa, u najboljem slučaju, tek delimično može ograničiti stvarnu moć vlasnika kapitala i njihovih naslednika, a u najgorem, to ne može učiniti” (Bakić, 2019: 54).

4. PREKARIJAT I DELIBERATIVNA DEMOKRATIJA

Ako se sada vratimo sa ovog kratkog izleta, svakako nedovoljnog i za potrebe ovog rada ovlaš prikazane teorije deliberativne demokratije, dolazimo do pitanja na koji način Guy Standing u deliberativnoj demokratiji vidi nadu za bolju budućnost prekarijata. Ovaj britanski ekonomista podseća da su procesi komodifikacije u neoliberalnom ključu zašli u sve društvene sfere i sisteme, uključujući i komodifikaciju politike, političara i onoga što naziva stanjivanjem demokratije (*thinning of democracy*).⁸ Ovo „stanjivanje” vodi ka nekoj vrsti rastresite demokratije, gde primećujemo opadanje učešća građana u političkim aktivnostima, političku apatičnost mladih, sužavanje sfera demokratskog upravljanja (prenošenje kontrole iz sfere političkog odlučivanja u sferu kontrole od strane stručnjaka ili interesa koji favorizuju ekonomski moćne grupe), komodifikaciju politike kao zanimanja (gde političar nije više predstavnik glasa naroda ili neke društvene grupe već mu je cilj da bude izabran ne bi li započeo karijeru koja će mu doneti novac). U takvoj konstelaciji stvari, prekarijat je *nepripadajući*⁹ ne samo u građanskim pravima ili u ekonomskoj sferi, na tržištu rada, već i u političkom podsistemu. Prekarijat ne oseća odanost starim socijaldemokratskim partijama, a sumnjičav je prema konzervativnim strankama koje zastupaju interese elite i salarijata. Kao što su ekonomski nomadi na tržištu rada, tako su mu uskraćena delotvorna politička prava jer ga niko ne reprezentuje u političkoj sferi. Parola „hleba i igara” dostigla je svoju savremenu manifestaciju izbezumljene i stalne potrage za zaposlenjem i zabavljanjem ispred malih ekrana. Ishod je oličen u sindromu deficitarne kolektivne pažnje, što sa sobom povlači rizik da prekarijizovani umovi budu zavedeni atavističko-populističkim narativima neofašističkih demagoga.

Imajući to u vidu, Standing smatra da se rešenje krije u deliberativnoj demokratiji. Preciznije, ovaj autor navodi tri zahteva koja su u uskoj vezi sa deliberativnom demokratijom. Prvi zahtev je za uvođenjem demokratskih principa regulacije zasnovanih na vrednostima profesionalne mobilnosti, solidarnosti i ravnopravnosti,

⁸ Većina savremenih politikologa se slaže u proceni da je demokratija XXI veka u krizi, no ono oko čega se razmimoilaze jeste procena da li je po sredi prolazna kriza ili je signal da je predstavnička demokratija deo prošlosti, jer su političke stranke sve više društveni akteri koji vladaju, namesto reprezentacije stanovništva (Bakić, 2019: 52-53).

⁹ Prekarijat čine tri velike grupacije: jednu sačinjavaju nekadašnji pripadnici radničke klase, koji su „skliznuli” u prekarijat, drugu mladi nezaposleni i „prekvalifikovani”, a treću tzv. nepripadajući građani (*denizens*). Pripadnici poslednje grupe imaju znatno ograničeniji opseg prava od građana, svi oni koji ne uživaju neka od osnovnih građanskih prava: jednakost pred zakonom, pravo na zadovoljenje kulturnih, socijalnih (socijalna zaštita, penzije, zdravstvena nega), ekonomskih (pravo da naplate svoj rad), političkih (pravo glasa i učešće u političkom životu zajednice) potreba. Nepripadajući građani su „preklinjući”, mole za usluge i bilo kakve pogodnosti, a posebnu grupu nepripadajućih čine migranti (Marković, 2020; Standing, 2011)

gde bi glas prekarijata bio uključen u svaki aspekt upravljanja radom. U prevodu to bi značilo kombinovanje slobode udruživanja i deliberativne demokratije. Drugi zahtev odnosi se na, kako sam Standing kaže dok ne bude prekasno, uvođenje glasova obespravljenog prekarijata u agende državnih socijalnih politika, koje trenutno predstavljaju samo oblik socijalnog inženjeringa. Treći zahtev ima za cilj jačanje i ekonomske sigurnosti i deliberativne demokratije. Hronična prekarnost dovodi do brojnih psiholoških posledica, uključujući i gubitak osećaja za druge i solidarnosti. Rešenje se krije u pružanju minimalne ekonomske sigurnosti građanima, kroz koncept univerzalnog bazičnog dohotka. Iako je univerzalni bazični dohodak¹⁰ građansko pravo i kao takvo je bezuslovno i univerzalno, Standing ipak uvodi jedan, prema njegovim rečima, moralni uslov. Naime, prilikom registracije za ostvarivanje prava na univerzalni bazični dohodak, svaki pojedinac bi morao da potpiše saglasnost gde izražava moralnu obavezu da glasa na nacionalnim i lokalnim izborima i da učestvuje na najmanje jednom lokalnom sastanku svake godine. Opravdanje za ove zahteve Standing pronalazi u nedostatku promišljene demokratije, te u implementaciji deliberativne demokratije iznalazi sredstva za prebacivanje vremena sa rada, potrošnje i zabave na političku, građansku i kulturnu participaciju (Standing, 2011a, 2012).

Standing tvrdi da su prekarijatu potrebni oživljena javna sfera i sigurniji javni prostori u kojima bi se mogao okupljati i razvijati „javno građansko prijateljstvo”. Govoreći o javnoj sferi kao prostoru koji bi prekarijat trebao reaktualizovati, Standing se vraća Habermas-u, koji je još u drugoj polovini prošlog veka razradio pojam javne sfere.¹¹ Iako je Habermas-ovo gledište, kaže Standing, prožeto nostalgijom i žalom zbog fragmentacije javne sfere, ovaj nemački teoretičar je u masovnim medijima, državi socijalnog staranja, te podriivanju parlamentarnih elemenata demokratije od strane političkih partija, video razlog za „smrt” javne sfere. Habermas-u nedostaju londonski kafići, pariski saloni i nemački razgovori za stolom iz XVIII veka, a Standing upravo u modernim kafićima, pabovima, Internet kafeima i društvenim mrežama nalazi delberativni deficit. Dok Habermas u

¹⁰ Osnovne karakteristike univerzalnog bazičnog dohotka su da je reč o dohotku koji je novčani, koji je bezuslovan, daje se u unapred određenom iznosu i u jasno utvrđenim vremenskim intervalima, univerzalan je u smislu da se ga država svim građanima bez obzira na njihov materijalni položaj.

¹¹ „Habermas je definisao javnu sferu kao virtuelnu ili imaginarnu zajednicu koja ne postoji nužno u jasno omeđenom fizičkom prostoru. U svojoj idealnoj formi javna sfera je sačinjena od privatnih lica, okupljenih kao javnost, koja artikulišu potrebe društva. Kroz okupljanje i dijalog javna sfera generiše mišljenja i stavove koji afirmišu ili izazivaju, a stoga i utiču na oblikovanje političke moći, upravljanje državom i kreiranje praktičnih politika. Idealno, javna sfera je izvor javnog mišljenja kojim se daje legitimitet i usmerava delovanje demokratske vlade koja upravlja državom. Habermas je pratio njen razvoj od 17. i 18. veka kroz pojavu kafea, literarnih i drugih udruženja i dobrotvornih organizacija, a posebno je istakao značaj pojave novina i štampe. Kroz javnu sferu dat je glas onim delovima društva koji do tada nisu bili uključeni u pitanja upravljanja. Za Habermasa uspeh javne sfere zasnovan je na racionalno-kritičkom diskursu, u kome su svi učesnici jednaki, a komunikacija se vrednuje na osnovu valjanosti iznesenih argumenata” (Radović, Sitarski, 2007: 9-10). Iako Habermas koristi pojam javna sfera, ideja potiče od tada zapostavljane i zaboravljane Marx-ove konceptualizacije novina kao „trećeg elementa” koji posreduje između političkih autoriteta (kao „prvog elementa”) i civilnog društva (kao „drugog elementa”) i koji ima sposobnost da transformiše partikularne interese u zajedničke (v. Splichal, 2014).

internetu vidi anarhični talas usitnjenih komunikacija koji fragmentišu javnu sferu,¹² Standing prekarijatu nudi trenutno fragmentiranu javnu sferu, ali u njoj iznalazi potencijalni poligon za borbu u kojoj deliberativna demokratija može biti oživljena (Standing, 2011: 180).

Ovaj britanski ekonomista je svestan da deliberativna demokratija zahteva aktivno učešće građana, debatu, kontakt, slušanje i razmišljanje, a rasejani čovek prekarijata u hroničnoj potrazi za poslovima jednostavno nema ni vremena ni kapaciteta za tako nešto. *Online* prostor može biti dobar za začetke deliberativne demokratije, ali i Standing je pri stavu da živu reč i fizičko prisustvo u javnim deliberacijama virtualni prostor ipak ne može da zameni. S obzirom na to da su istraživanja pokazala da ekonomska sigurnost podstiče altruizam, solidarnost i tolerantnost, u tome pronalazi još jedan od argumenata koji bi išao u prilog tezi uvođenja univerzalnog bazičnog dohotka. Stoga vredi razmisliti o jednoj privremenoj varijanti grantova za univerzalni bazični dohodak, koja bi, prema Standingovom mišljenju, bila jedna od brana magnetne privlačnosti populizma za prekarijat. Svako ko bi dobio univerzalni bazični dohodak, moralno bi se obavezao da će glasati na nacionalnim i lokalnim izborima i da će učestvovati u najmanje jednom lokalnom sastanku godišnje, sazvanom za raspravu o aktuelnim političkim pitanjima. Takva obaveza ne bi trebalo da bude pravno obavezujuća, uz sankcije, već bi to samo bilo priznanje građanske odgovornosti. No, čak i bez moralne obaveze, univerzalni bazični dohodak bio bi instrument za podsticanje deliberativne demokratije (Standing, 2011: 180-182).

Kriza liberalne demokratije jasno se očitava u tome što prekarijat ne vidi nijednu političku opciju koja ga reprezentuje. Deliberativna demokratija zahteva javne prostore, u kojima se žalbe građana mogu artikulirati i međusobno deliti, što će voditi ka novim političkim predlozima i ponovnom rađanju kolektivne akcije, namesto pukog diskursa o otporu. U tom pogledu, prekarijatu su potrebna dodatna sredstva u vidu univerzalnog prihoda, ne samo kako bi uvećali svoj nizak prihod, već i kako bi se suprotstavili dominantnim medijskim diskursima koje kreira plutokratija (Standing, 2015). „Prekarijat mora najviše da dobije od deliberativne demokratije. To je put nazad do klasne, a ne komodifikovane politike, i način za borbu protiv utilitarnog konsenzusa. Stanjivanje demokratije (*thinning democracy*) znači da prosečan birač postaje stariji i konzervativniji, a naprednjaci¹³ i skeptici postaju razočarani i odvojeni. Iako postoje dobri razlozi za nezadovoljstvo, ono ide naruku neoliberalima. Stavovi manjina postaju većinski glasovi. Jačanje demokratije je progresivni imperativ. Ukratko, deliberativna demokratija mora biti ponovo izmišljena za dvadeset i prvi vek. Glas prekarijata mora biti ojačan, ako želi da se oživi progresivna politika” (Standing, 2014: 518).

¹² Za Habermas-a, Internet nije sredstvo koje će doprineti kvalitetnijim diskusijama u javnoj sferi. Naime, on smatra da u nekim autoritarnim društvima *online* komunikacija može biti dobra kao kontrateža cenzurisanoj društvu, ali u slučaju liberalnih demokratija Internet samo fragmentiše „politički fokusirane masovne publike na veliki broj izolovanih tematskih publika” (Habermas, 2006: 423).

¹³ Alternativni naziv koji Standing koristi za tzv. „kreativni” prekarijat, koji čine mladi, „prekvalifikovani” pojedinci na tržištu rada.

5. PREKARIJAT, AGONISTIČKA DEMOKRATIJA I LEVI POPULIZAM

Belgijska politička teoretičarka Chantal Mouffe zalaže se za „iskorišćavanje” savremenog populističkog talasa. Ona govori o populizmu, ali pojam koristi kao političku strategiju za ostvarivanje ideala agonističke demokratije. Naime, ova teoretičarka veruje da kriza savremene neoliberalne hegemonije pruža priliku za uspostavljanje novog (više) demokratskog poretka i da tu priliku treba da iskoriste levo orijentisani društveni akteri, te da upravo retorikom levog populizma vrata glasače koje je desni populizam sebi privukao.¹⁴ Mouffe se još sredinom osamdesetih godina sa argentinskim teoretičarem Ernesto Laclau-om zalagala za koncept radikalne demokratije. Preciznije, njena misao se kretala od zalaganja za radikalnu demokratiju, preko zalaganja za agonističku demokratiju, pa do zagovaranja prednosti levog populizma.

Za nas je bitno primetiti da je Mouffe kroz koncepte radikalne, a posebno agonističke demokratije, zapravo kritikovala deliberativnu demokratiju, u kojoj pojedini teoretičari vide spas za prekarijat. Kritika deliberativne demokratije, kao i tzv. Trećeg puta, počiva na tome da teoretičari deliberativne demokratije zaboravljaju da je antagonizam inherentno političko obeležje, te da ne možemo ignorisati suprotstavljenost i sukobe u političkom polju, težeći pritom nekom zamišljenom (utopijskom) konsenzusu i dogovoru, dok postoji pluralnost društvenih razlika koje se opiru konsenzusu. „Pozivanje tradicionalne politike na konsenzus, umnost, zajednicu, običajnost itd. služi prigušivanju imanentne konfliktnosti moderne demokratije, što ima za posledicu ideološku funkciju skrivanja odnosa dominacije i potiskivanja disonantnih glasova (...) Radikalna demokratija, međutim, ukazuje na trajnu paradoksalnu situaciju liberalne demokratije, u kojoj se nametnuti konsenzus oko prava nužno konfrontira sa pravom na disenzus u demokratskom sistemu” (Sládeček, 2010: 66, 72; v. Koljević, 2018).

Radikalna demokratija nije samo prihvatanje društvenih antagonizama i različitosti, već podrazumeva da bi društveni odnosi koji počivaju na ugnjetavanju trebalo da budu vidljivi, pregovarani i izmenjeni. Posledica zapostavljanja antagonizama u političkom polju jeste okretanje birača ka kreiranju kolektivnog identiteta koji se centriraju oko ksenofobije, nacionalizma i religije. Koncept agonističke demokratije podrazumevao bi ne brisanje razlike između „nas” i „njih”, već transformaciju ovog neprijateljskog odnosa u odnos legitimnih protivnika ili suparnika (*adversary*). „Umesto ranijeg obrasca svođenja svih borbi na jednu - klasnu dimenziju, uvažava se

¹⁴ Mouffe je jedna od predstavnika antiesencijalističkog stava o političkim identitetima, koji pretpostavlja da glasači nisu „prirodno” levo ili desno orijentisani, odnosno da to nije stvar nekakve nužnosti, već da se radi o političkom činu artikulacije političkih identiteta. „Muf već desetak godina tvrdi kako je ekstremna desnica prva reartikulisala političke identitete onih osiromašenih, zapostavljenih pa i nepredstavljenih koji bi, da je postojala kredibilna leva opcija koja im se obraćala, trebalo pre da budu glasači levice. U tom smislu, može se pre govoriti o vraćanju levih birača umesto o osvajanju desnih birača. (...) Ona dodaje da zaista postoje ljudi koji se u potpunosti slažu i dele reakcionarne vrednosti ovih partija ili pokreta, ali da postoje oni koji su uz njih samo zato što im se niko drugi ne obraća” (Đorđević, 2018: 24).

da će među različitim demokratskim pokretima postojati razlike kao i da neće svi na isti način biti u odnosu podređenosti i ugnjetavanja prema trenutno hegemonom poretku¹⁵. Međutim, oni mogu da uspostave saradnju u vidu lanaca ekvivalencije koji će važiti u određenom strukturalnom kontekstu u kom su ovi pokreti deo zajedničke borbe, protiv zajedničkog neprijatelja, i za zajednički kontrahegemonijski projekat” (Đorđević, 2018: 15).

Prema rečima Chantal Mouffe, „populistički trenutak” radikalna desnica je već iskoristila, „vraćajući” politiku narodu, a sada je red i na levicu da iskoristi talas populizma kao deo svoje političke strategije kako bi „politički reartikulisala one glasače radikalne desnice koji su joj se okrenuli kada je radikalna desnica preuzela socioekonomske teme levice, teme koje su socijaldemokratske i socijalističke partije zapustile svojim saučesništvom u prihvatanju postpolitičkog konsenzusa i neoliberalne hegemonijske formacije. Ova strategija treba da omogući dolazak na vlast i borbu za demokratiju na nacionalnom nivou uz koaliciju levice na evropskom nivou. Da li će ovo reafirmisati demokratiju ili postdemokratiju skrenuti ka autoritarizmu, zavisiće od toga ko će uspeti da hegemonizuje neispunjene zahteve naroda izazvane socio-ekonomskim tektonskim promenama i na koji način će se izgraditi narod od ovih neispunjenih zahteva” (*Ibid*: 22).

Politikološkinja Biljana Đorđević upozorava na dve opasnosti koje sa sobom nosi levopopulistička praksa. Prva opasnost krije se u kombinaciji vertikalizma partije i horizontalizma pokreta, tj. u „odnosu delovanja vođstva i participacije članova”, posebno kada pokret postane brojčano veliki. Chantal Mouffe ipak ne vidi problem u ulozi vođstva, jer za nju je odnos u desnopopulističkim pokretima između vođa i članova autoritaran, ali to ne mora uvek biti slučaj. Drugim rečima, Mouffe se u pogledu položaja vođa levopopulističkih pokreta zalaže za njihovu poziciju „prvog među jednakima”. Drugi izazov na koji Đorđević upozorava tiče se osvajanja vlasti. Naime, prema njenim rečima, Mouffe se ne bavi „alternativnom kontrahegemonijskom formacijom u odnosu na neoliberalizam”, već samo postulira ideju o neophodnosti upotrebe levog populizma kao strategije za postizanje agonističke demokratije, dok je univerzalni izgovor to da je „posao demokratskih aktera na terenu, a ne posao teoretičara koji može biti optužen da nameće razrađeni plan koji zapravo treba da bude rezultat artikulacije između konkretnih neispunjenih zahteva” (*Ibid*: 26-28).

Da bi se konstruisao novi (kontra)hegemonijski poredak, leвица bi morala ponuditi alternativu desničarskom diskursu, a s obzirom da je ovaj omeđen na nacionalno, čini se da je alternativa moguća jedino ukoliko leвица (ili levice?) prevaziđu nacionalne okvire sopstvenih država. Ukoliko leвица ostaje samo u nacionalnim okvirima, neretko se može obresti u zamci da se zalaže za jednakost u jednom polju (recimo, socijalno-ekonomsku jednakost), a da istovremeno podriva različitost u drugom polju (recimo, u kulturno-identitetskom ili rodnom). Štaviše, onda bismo se

¹⁵ „Politika hegemonije je politika koja teži da konstituiše društveni poredak - bilo da uspostavi novi poredak oko novih principa (mada ništa nikada nije u potpunosti novo jer se ne počinje ispočetka) ili da se odbrani stari režim” (Đorđević, 2018: 19).

molgi zapitati da li i dalje govorimo o levisi. Stoga ono što preostaje jeste jedino globalna levisa. Dosadašnja istorija pokazuje da teret kriza uvek završi na plećima nerazvijenih zemalja u globalnom kapitalistićkom sistemu, a rezultat je povećanje društvenih nejednakosti. Pored toga, kada je transnacionalna kapitalistićka klasa dobro i globalno organizovana, nemoguće je boriti se protiv iste zarobljen u nacionalnim okvirima (v. Vuletić, 2013).

U tom ključu italijanski aktivista i esejista Alex Foti zagovara ideju prema kojoj bi prekarijat postao jezgro novog transnacionalnog politićkog pokreta, a koji bi se suprotstavio desnim politićkim pokretima i partijama (i njihovim demagoško-populistićkim diskursima). Međutim, Foti kaže da bi oslanjanje prekarijata na tradicionalni levićarski diskurs (koji naziva komunistićkim i „crvenom levicom”) bilo jednako loše, s obzirom na to da stara levisa nema šta da ponudi osim uspomena na borbu radnićke klase XX veka u današnjim industrijskim pustošima (*industrial wastelands*). Razlog u odbacivanju mogućnosti da dosadašnja levisa okupi prekarijat Foti pronalazi u viđenju levice kao nesposobne da se obrati, pre svega mladom, prekarijatu. Levisa se „instinktivno” zalaže za radnike koji rade puno radno vreme i penzionere i njihove interese stavljaju pre potreba dominantno mladog prekarijata, koji su zapravo budućnost društava. Stoga Foti iznosi stav da je čak „levisa okrenula leđa budućnosti”, te namesto progresivne snage postala konzervativna, sa vrlo ogranićenom sposobnošću da razume savremeno umreženo društvo.

To ne znaći da ovaj, pre svega aktivista, odbacuje znaćaj marksistićke misli i posebno razumevanja kriza, u kojima se kapitalizam nalazi: „sve dok postoji kapitalizam, Marks i marksistićka misao ostaće relevantni u XXI veku (...) Marksisti gledaju sa visine na prekarijat i potajno se nadaju nemogućem povratku u 1970-te. Želeli bi da vrata istoriju u vreme pre sopstvenog poraza od neoliberalizma i posledićnog rušenja sveta koji je iznedrila Ruska revolucija. Međutim, Će Gevara neće ustati iz mrtvih, a Sandinisti (nikaragvanski Sandistićki front nacionalnog oslobođenja, koji je dobio naziv po socijalistićkom revolucionaru Augustu Sandinu, prim. prev.) je sada samo naziv albuma Kleša (rok grupa The Clash koja je početkom 1980-ih objavila album Sandinista, prim. prev.). Crvena levisa umire, a Velika recesija je nije uskrsnula. U stvari, što duže komunistićki leš ostane nepokopan (da pozajmim Bifoovu metaforu), to će proces pobeđe nad nejednakostima i oligarhijom biti teži” (Foti, 2017: 119). Foti prekarijatu predviđa borbu za radikalnu demokratiju u XXI veku, kao što je nekada proletarijat vodio borbu za emancipaciju u XX veku. No da bismo došli do te stepenice, nužno je da usvojimo novu „perspektivu rada”, a prekarijat bi u svoj ideološki arsenal trebalo da uvrsti populizam, feminizam i envajormentalizam.

Rećju, Foti deklarativno ne odbacuje levo orijentisano ideološko usmerenje, već samo kao periferne pojmove koje socijalistićka ideologija treba da usvoji podvlaći feminizam i envajormentalizam, uz upotrebu populizma kao politićku strategiju i politićki stil. Ipak, Foti nema antikapitalistićko usmerenje, te ukoliko primenjujemo kriterijum sadržinskog pristupa razlikovanja levice i desnice (v. Bakić, 2019), u najmanju ruku njegovo levićarsko usmerenje je upitno. To se najoćitije vidi iz sledećeg izvoda: „I preokret neoliberalne nejednakosti i poraz nacionalistićkog populizma zahtevaju da se dogode ogromni sukobi koji ukljućuju masovnu,

populističku mobilizaciju da bi bili postignuti. Imajte na umu da su oni neophodni samo za ukidanje neoliberalizma, a ne kapitalizma na veliko. (...) alternative koje su trenutno dostupne sastoje se od izbora između reforme i reakcije, a ne između reforme i revolucije. Ono što prekarijat može da postigne, kroz svoje borbe i revolucije, jeste konačni poraz neoliberalizma i petrokapitalizma, te povratak progresivnom kreiranju socijalne i ekonomske politike. *Ne može srušiti sam kapitalizam* (podvukla A.M.). Može da sahrani neoliberalizam, i hoće. Da bi se to postiglo, otpor vođen prekarijatom moraće da pobedi reakcionarne snage koje se trenutno šire Evropom i Amerikom, a koje imaju jednake šanse da prevladaju u haosu stvorenom krizom neoliberalizma. (...) Posle Drugog svetskog rata, država blagostanja i socijaldemokratija su se pojavile kao odgovor na razarajuća sećanja na Veliku depresiju i rat. Sada, u svetlu velike recesije i suočenih sa klimatskim promenama, informaciona demokratija i ekološki populizam bi trebalo da se koriste za redefinisanje granica između pojedinca i tržišta” (*Ibid*: 48)

6. ZAKLJUČAK

Promišljanje odnosa demokratije i kapitalizma, kao i promišljanja o različitim oblicima demokratije, predmet su brojnih akademskih spisa. Cilj ovog rada nije bio da prikaže sve dosadašnje teorije o promišljanju demokratije, to niti je neophodno niti obim ovog rada dozvoljava. No, cilj ovog rada bio je značajno skromniji – da otvori pitanja i mogućnosti novih uglova promišljanja savremene demokratije, a posebno o odnosu demokratije i prekarijata, kao nove društvene grupacije na istorijskoj sceni XXI veka.

Prekarijat odbacuje političke agende XX veka - socijaldemokratija koja je iznedrila državu socijalnog staranja prekarijatu nudi povratak u prošlost, a ne shvata da je u svojoj srži prekarijat otuđen od prošlosti.¹⁶ Premda prekarijat nema političku reprezentaciju, bilo u nekoj partiji ili pokretu, to ne znači da je on apolitičan. Prema rečima Alex Foti-ja, prekarijat možda nije 99% već 15% do 25% radno aktivnog stanovništva, ali ni industrijska radnička klasa nije nikada činila više od trećine stanovništva, no politička i socijalna agenda ovog društvenog aktera je ipak prožela celu društvenu strukturu industrijskih društava. Drugim rečima, emancipacija radničke klase uspeła je da otvori vrata veće jednakosti u društvima generalno. Stoga je na prekarijatu da u ovom veku postigne potpunu emancipaciju od političke i socijalne inferiornosti, te da postane od klase po sebi klasa za sebe (Foti, 2017: 42). Foti prekarijatu predviđa borbu za radikalnu demokratiju u XXI veku, kao što je nekada proletarijat vodio borbu za emancipaciju u XX veku. No da bismo došli do te stepenice, nužno je da usvojimo novu „perspektivu rada”, a prekarijat bi u svoj ideološki arsenal trebalo da uvrsti populizam, feminizam i envajormentalizam (*Ibid*: 119).

¹⁶ Kao ilustrativni primer Standing navodi jedan od grafito pokreta *Indignados*, koji je glasio „Najgora stvar bi bila da se vratimo staroj normalnosti” (*The worst thing would be to return to the old normal!*).

Kao jedan od najvećih zadataka koji je pred prekarijatom jeste da prevaziđe svoju, kako je Guy Standing naziva, „primitivnu fazu pobune” koju je započeo talasom protesta u svetu 2011. godine. Ovaj autor veruje da prekarijat kao društvena grupacija zna protiv čega se bori, ali da još uvek nije postao klasa za sebe koja bi bila nosilac istinskih promena. U tom smislu Standing upozorava i na značaj jezika i diskursa koji se koriste u javnom prostoru. Naime, jedno od velikih dostignuća neoliberalne ideologije jeste i jezička hegemonija kojom je ovladao socijalnim, ekonomskim, političkim i kulturnim diskursom. Kao jedan od najvećih izazova, pa i neophodnog uslova promene, jeste kreiranje nove poželjne vizije budućnosti i novog diskursa napretka kroz kolektivno delanje. On ne veruje da bi „revolucionarni” diskurs bio od prevelike pomoći, jer je opterećen balastom prošlosti i događajima koji su se vezivali za ovaj diskurs u protekla dva stoleća. Ujedno, ne treba da bude ni „reformistički”, jer bi se njime samo očuvao *status quo*. Zapravo, da bi bio delatan, prekarijat bi morao da bude transformativan i to prvenstveno u pogledu spoznaje da globalni tržišni neoliberalni sistem zahteva drugačiji sistem distribucije resursa (Standing, 2015).

Međutim, s obzirom na to da su revolucionarni pokreti oni koji su usmereni prema radikalnim promenama kapitalizma kao društveno-ekonomske formacije u potpuno novi sistem, a reakcionarni pokreti su oni koji su usmereni ka promenama koje svoje ideale nalaze u prošlosti, Standingu se ne može pripisati ideja da prekarijatu daje revolucionarni (premda on to sam i priznaje) niti reakcionarni potencijal. Isto tako, iako tvrdi da se ne zalaže za „reformu” već „transformaciju”, zapravo je reč samo o reformaciji kapitalističke regulacije društvenih odnosa, koja bi zamaskirala protivrečnosti kapitalizma (a koje je neoliberalizam samo ogolio). Svaki na svoj način, i Guy Standing i Alex Foti su u biti prokapitalistički orijentisani, no to ne znači da ne bi trebalo uvažavati smelost da u savremenom neoliberalizmu uopšte govore o mogućnosti i delatnom potencijalu prekarijata, bilo da je reč o deliberativnoj, radikalnoj ili agonističkoj demokratiji.

LITERATURA

- (1) Anton, M. (2017). The Future of Liberal Democracy. *Journal of Political Sciences & Public Affairs*, Vol. V, Issue 2, pp. 1-5. <https://10.4172/2332-0761.1000267>
- (2) Arsovski, D. (2019). Deliberativna demokratija i legitimitet. *Theoria* 1, 62, str. 119-132. <https://doi.org/10.2298/THEO1901119A>
- (3) Bakić, J. (2019). *Evropska krajnja desnica 1945-2018*. Beograd: Clio.
- (4) Derado, A. (2014). Populizam i kriza demokracije. *Amalgam*, Vol.6-7, No.6-7, str. 19-36.
- (5) Đorđević, B. (2018). Agonistički pristup raspravama o budućnosti demokratije u Evropi. *Humanističke studije*, No.4, str. 9-30.
- (6) Foti, A. (2017). *General theory of the precariat*. Amsterdam: Institute of Network Cultures.
- (7) Habermas, J. (2006). Political Communication in Media Society: Does Democracy Still Enjoy an Epistemic Dimension? The Impact of Normative Theory on Empirical Research. *Communication Theory*, 16, pp. 411–426. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.2006.00280.x>

- (8) Hobsbaum, E. (2002). *Doba ekstrema: Kratka istorija dvadesetog veka 1914-1991*. Beograd: Dereta.
- (9) Janković, I. (2012). Deliberativna demokratija – istorija jedne ideje. *Theoria* 2, 55, str. 21–52. <https://10.0.8.250/THEO1202021J>
- (10) Janković, I. (2012a). Deliberativna demokratija i problem njene praktične primene. *Filozofija i društvo*, Vol. XXIII, No. 2, str. 187-202. <https://10.0.8.250/FID1202187J>
- (11) Jovanović, N. (2014). Na ivici izborne demokratije: Srbija posle izbora 2014. godine. *Sociološki pregled*, Vol. XLVIII, No. 4, str. 507-530. <https://doi.org/10.5937/socpreg1404507J>
- (12) Jovanović, N, Marković A, Radović, S. (2016). Konsolidacija izborne demokratije, formiranje pluralističke političke elite i njena ideološka orijentacija. U: Lazić, M. (ur.) *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog pokreta*. Beograd: ISI, Čigoja štampa.
- (13) Koljević, B. (2018). Politika radikalne demokratije Šantal Muf. *Srpska politička misao*, God. 25, Vol. 60, No. 2, str. 9-25. <https://doi.org/10.22182/spm.6022018.1>
- (14) Krivokapić, N. (2016). Demokratija – definisanje i karakteristike. *Sociološka luča*, Vol. X, No. 2, str. 30-44.
- (15) Marković, A. (2018). Prekarnost i migranti: prolazni izazov ili pretnja za sigurnosti stabilnosti neoliberalizma. U: Lutovac, Z, Mrđa, S (ur.). *Savremene migracije i društveni razvoj: interdisciplinarna perspektiva*. Beograd: SSD, IDN, ISI Filozofski fakultet.
- (16) Marković, A. (2019). Prekarnost radnih uslova u Srbiji. U: Lazić, M, Cvejić, S. (ur.) *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- (17) Marković, A. (2020). Prekarijat i neka pitanja društvene strukture i društvenih nejednakosti. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, Vol. XXXIX, No. 2/3, str. 109-126. <https://doi.org/10.47152/ziksi2020237>
- (18) Merkel, W. (2004). Embedded and defective democracies. *Democratization*, Vol. 11, Issue 5, pp. 33-58. <https://doi.org/10.1080/13510340412331304598> Prevod rukopisa dostupan na: <http://www.uporednapolitika.net/wp-content/uploads/2019/09/Merkel-Ukotvljene-i-manjkave-dem.pdf>.
- (19) Merkel, W, Gielber, H. (2009). Good and Bad Quality: The Multiple Worlds of Democracy within the OECD, 21st IPSA World Congress, Santiago de Chile, July 12-16, 2009 SSo1.288 “Competing Approaches to Assessing Democracy”, <http://billemott.com/wp-content/uploads/2016/01/GoodBad-Quality-of-D.-in-OECD2009.pdf>.
- (20) Merkel, W. (2014). Is capitalism compatible with democracy?. *Zeitschrift für vergleichende politikwissenschaft*, No. 8, pp. 109-128. <https://doi.org/10.1007/s12286-014-0199-4>
- (21) Pešić, J, Trifunović Petrović T, Birešev A. (2019). Politička kompetencija i konsolidacija kapitalizma u Srbiji: analiza (ne)davanja odgovora na stavove o poželjnom političkom i ekonomskom poretku. U: Lazić, M, Cvejić S. (ur.) *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- (22) Phillips, P. (2018). *Giants: The Global Power Elite*. New York, NY: Seven Stories Press.
- (23) Puhle, H-J. (2005). Democratic Consolidation and ‚Defective Democracies’. *Conferencia impartida en la UAM el 13 de mayo de 2005: Working Papers Online Series: Estudio/Working Paper 47/2005*. Madrid: Facultad de Derecho, Universidad Autónoma de Madrid.

- (24) Radović, N, Sitarski, M. (2007). Stari i novi mediji i javna sfera. U: Sitarski, M. i dr. *Internet i javna sfera u Srbiji*. Beograd: BOŠ.
- (25) Rajt, E. O. (2016). Ali kapitalizam je barem slobodan i demokratski, zar ne?. U: Sunkara, B. (ur.) *ABC Socijalizma*. Beograd: Centar za politike emancipacije.
- (26) Savić, V. (2012). Integration of Deliberative Democracy and Policy-Making. A Vision of a Deliberative System. *Filozofija i društvo*, Vol. XXIII, No.4, str. 170-189. <https://doi.org/10.2298/FID1204170S>
- (27) Sládeček, M. (2010). Demokratija: između esencijalno spornog pojma i agonističke prakse. Konoli, Muf, Tjuli. *Filozofija i društvo*, God.21, Br.1, str. 65-87. <https://10.0.8.250/FID1001065S>
- (28) Splichal, S. 2016. Masovni mediji između javnosti i javne sfere. *Medijska istraživanja: znanstveno-stručni časopis za novinarstvo i medije*, God. 20, Br. 1, str. 5-24.
- (29) Standing, G. (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Academic.
- (30) Standing, G. (2011a). The Precariat and Deliberative Democracy: A Note towards elements for a Precariat Charter (online, 15.11.2011). At: http://wphna.org/wp-content/uploads/2014/05/2011-11-15_Precariat_Guy_Standing.pdf
- (31) Standing, G. (2012). The Precariat: why it needs deliberative democracy? (online, 27.01.2012). At: <https://www.opendemocracy.net/en/precariat-why-it-needs-deliberative-democracy/>
- (32) Standing, G. (2014). *A Precariat Charter: From Denizens to Citizens*. London: Bloomsbury Academic.
- (33) Standing, G. (2015). The Precariat and Class Struggle. *RCCS Annual Review*, Issue No.7, pp. 3-16. <https://doi.org/10.4000/rccsar.585>
- (34) Stojiljković, Z. (2016). Post(liberalna) demokratija, kapitalizam i kriza države. U: Vujačić, I, Vranić B. (ur.) *Urušavanje ili slom demokratije?*. Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- (35) Šoć, A. (2016). Deliberativna demokratija između realizma i moralizma. *Filozofija i društvo*, Vol. XXVII, No. 4, str. 920-937. <https://doi.org/10.2298/FID1604920S>
- (36) Vuletić, V. (2013). Šta je danas levica? U: Stojiljković, Z. (ur.). *Levica u postkriznom kontekstu*. Beograd: FES, Centar za demokratiju.
- (37) Vuletić, V. (2016). Dobro društvo i njegovi akteri. U: Orlović, S. (ur.) *Socijalna demokratija u Evropi i koncept „Dobrog društva”*. Beograd: Fondacija Fridrih Ebert, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka.
- (38) Wright, E. O. (2011). *Vizije realističnih utopija*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

PRECARIAT AND DEMOCRACY: THESIS FOR DELIBERATION

The economic crisis of neoliberalism, the political crisis, and the crisis of representative democracy are fertile ground for socio-demagogic discourse and incredibly fertile ground for attracting the precariat. The precariat is a new social group that lives from today to tomorrow and whose main feature is uncertainty and precarity (primarily in the labor market, but also beyond). Capitalism and democracy are based on different principles. The logic of the relationship between capitalism and democracy is characterized by "tension." The question that arises is how to reconcile neoliberal capitalism and democracy, understood as a system based on the principles of freedom and equality? How do we reconcile democracy and significant social inequalities? What is the role of the precariat in this? With this in mind, the paper aims to open questions and possibilities of new angles of thinking about modern democracy, especially about the relationship between democracy and precariat, as a new social group on the historical scene of the XXI century. The paper deals with the relationship between democracy and capitalism and the relationship between the precariat and deliberative, radical and agonistic democracy, and left-wing populism.

KEY WORDS: precariat / deliberative democracy / radical democracy / agonistic democracy / left populism

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2022 / Vol. XLI / 1 / 75-87
Pregledni naučni rad
Primljeno: 29. mart 2022. godine
Prihvaćeno: 13. april 2022. godine
DOI: 10.47152/ziksi2022015
UDK: 316.47:343.811

OSVRT NA POČETKE PROUČAVANJE ZATVORSKE SOCIJALNE KLIME I RAZVOJ INSTRUMENTATA ZA PROCENU*

Ljeposava ILIJIC*,
Milena MILIĆEVIĆ*,
Olivera PAVIĆEVIĆ*

Pojam zatvorske socijalne klime predstavlja popularnu konceptualizaciju koja se koristi za opisivanje kontekstualnih svojstava zatvora koja mogu imati značajan uticaj na ponašanje pojedinaca, i opisuje kako je zapravo živeti i raditi u zatvorskoj sredini, uključujući pri tome međuljudske odnose, ali i materijalne i organizacione dimenzije zatvorskog života. Dosadašnja istraživanja ukazuju da su pozitivne individualne percepcije zatvorske klime povezane sa većim stepenom blagostanja i boljim mentalnim zdravljem, manjim brojem disciplinskih prestupa i nižim stepenom agresije, kao i nižom stopom recidivizma osuđenika. Oslanjajući se na prethodna teorijska i empirijska saznanja, autorke u ovom radu istražuju pojam zatvorske socijalne klime, i to sumiranjem teorijskih polazišta na kojima je baziran i razvijen savremeni koncept zatvorske socijalne klime. Takođe, prikazuju prve instrumente za procenu zatvorske socijalne klime, sa posebnim akcentom na prikazu konceptulane i metodološke

* Istraživanje je sprovedeno uz podršku Fonda za nauku, broj Projekta: 7750249, naziv: Assessment and possibilities for improving the quality of prison life of prisoners in the Republic of Serbia: Criminological-penological, psychological, sociological, legal and security aspects (PrisonLIFE).

* Naučna saradnica, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. E mail: lalalela_bgd@yahoo.com. <https://orcid.org/0000-0001-5090-1489>

* Viša naučna saradnica, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. Email: mileninaadresa@gmail.com <http://orcid.org/0000-0001-8344-5504>

* Naučna saradnica, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja E mail: oliverapavicevic4@gmail.com. <https://orcid.org/0000-0002-4455-7236>

osnove istraživanja koje su prethodile konstruisanju Measuring the Quality of Prison Life (MQPL) kao jednog od najsavremenijih i najpouzdanijih instrumenata za merenje zatvorske socijalne klime.

KLJUČNE REČI: zatvor / osuđenici / zatvorska socijalna klima / procena zatvorske socijalne klime / MQPL

1. UVODNA RAZMATRANJA

Postizanje i održavanje bezbednog i stimulativnog zatvorskog okruženja, posebno u uslovima velike prenaseljenosti zatvora i budžetskih ograničenja, izazov je sa kojim se mnoge zemlje suočavaju. Međutim, stvaranje pozitivnog okruženja, u sredini kao što je zatvorska, nije lak zadatak (Bosma et al., 2020b: 355). Zatvor je složen sistem koji čine ljudi različitog psihološkog, socijalnog i kulturnog porekla i koji komuniciraju u veoma ograničenom i u određenoj meri, deprivirajućem okruženju (Wenk & Moos, 1972).

Zatvorska klima predstavlja važnu karakteristiku svakog zatvora (van Ginneken & Nieuwbeerta, 2020: 1). Iako je poslednje tri decenije uočljivo sve veće interesovanje naučnika za proučavanje socijalne klime (Ilijić et al., 2020, prema: Milićević, 2017; Park, 2018), pregledom literature se može uočiti da su teorijske postavke na kojima počiva koncept zatvorske socijalne klime i dalje prilično nejasne, kao i da ne postoji usaglašenost oko definisanja ovog koncepta (van Ginneken & Nieuwbeerta, 2020).

Pojam zatvorske socijalne klime predstavlja popularnu konceptualizaciju koja se koristi za opisivanje kontekstualnih svojstava zatvora koja mogu imati značajan uticaj na ponašanje pojedinaca, i opisuje kako je zapravo živeti i raditi u zatvorskoj sredini (Wright, 1985). Zatvorska klima obuhvata ideju da je percepcija okoline važna, pa se u tom kontekstu, ona može definisati kao percipirani kvalitet uslova života u zatvoru, uključujući pri tome međuljudske odnose, ali i materijalne i organizacione dimenzije zatvorskog života (Moos, 1997). Razlike u klimi u pojedinim zatvorima ili zatvorskim jedinicama smatraju se izuzetno značajnim jer se pretpostavlja da je bolja zatvorska klima povezana s pozitivnijim ponašanjem osuđenika i većim stepenom njihovog blagostanja (Liebling, 2011).

Međutim, bez obzira na dugu istoriju etnografskih zapažanja o zatvorskoj sredini i mogućim štetnim, negativnim uticajima zatvorske sredine na osuđenike, kao i brojnih studija koje se odnose na procenu efikasnosti programa rehabilitacije, i dalje ostaje nedovoljno istražen uticaj koji zatvorsko psiho-socijalno okruženje (Howells, 2000) ostvaruje na osuđenike i njihovo ponašanje.

Fokus savremenih rehabilitacionih istraživanja, danas je sve više usmeren na „ono što najbolje funkcioniše“ kao i na identifikaciji principa na kojima se zasniva dobra rehabilitaciona praksa (McGuire, 2000). Nije neuobičajeno da se uspešnost zatvorskih programa upoređuje sa programima koji se sprovode u društvenoj zajednici, sa opštim zaključkom da su programi koji se sprovode u društvenoj

zajednici efikasniji. Međutim, o razlozima za različitu efikasnost, retko se raspravljalo i empirijski tragalo. Najčešće obrazloženo je da programi koji se sprovode u zatvoru imaju nisku „ekološku valjanost“, odnosno, da uslovi života u zatvorskoj zajednici, nisu isti kao uslovi života u društvenoj zajednici (Howells, 2000: 2). Pojedini autori navode i da je većina evaluacijskih istraživanja zatvorskih tretmana, uzimala „zdravo za gotovo“ pretpostavku da je „tretman“ ključna varijabla u postizanju i održavanju promena u ponašanju osuđenika (Lösel, 1995: 19), zanemarujući pri tome uticaj koji ostvaruju faktori iz zatvorskog okruženja i zatvorske socijalne klime na osuđenike i tretman. Naučni napredak u razumevanju društvenih odnosa koji važe u zatvorskoj zajednici doveo je i do uvažavanja širih aspekata socijalne i moralne klime u zatvorima i proučavanja njihovog uticaja na ishode primenjenih tretmana (Lösel, 1992, prema: Auty & Liebling, 2019).

Čini se da je zatvorska klima onaj ključni faktor koji je često bio zanemaran u istraživanjima koja procenjuju faktore koji utiču na efikasnost izvršenja zatvorske kazne. Drugim rečima, zatvorska socijalna klima jedan je od nekoliko ekoloških faktora koji bi mogli objasniti značajne razlike u ishodim primenjenih programa tretmana u zatvorima (Attar-Schwartz, 2017).

Oslanjajući se na prethodna teorijska i empirijska saznanja, opravdano je dalje istražiti pojam zatvorske socijalne klime, i to sumiranjem teorijskih polazišta na kojima je baziran i razvijen savremeni koncept zatvorske socijalne klime. Posledično, neophodno je prikazati prve instrumente za procenu zatvorske socijalne klime, sa posebnim akcentom na prikazu konceptulane i metodološke osnove istraživanja koje su prethodile konstruisanju *Measuring the Quality of Prison Life* (MQPL) kao jednog od najsavremenijih i najpouzdanijih instrumenata za merenje zatvorske socijalne klime.

2. O TEORIJSKOJ POZADINI I OSNOVAMA NA KOJIMA SU BAZIRANA ISTRAŽIVANJA ZATVORSKE SOCIJALNE KLIME

Zatvorska socijalna klima jedna je od centralnih kriminoloških i penoloških tema poslednjih decenija, a njeno izučavanje važno je ne samo za praktičare, već i za kreatore javnih politika (van Ginneken & Nieuwbeerta, 2020).

U literaturi se često nalazi podatak da početak interesovanja za zatvorsku klimu seže još od Clemmer-ove studije prilagođavanja zatvoru (Clemmer, 1940) i Sykes-ove studije o Zatvoreničkoj zajednici (Sykes, 1958; van Ginneken, & Nieuwbeerta, 2020). U svojoj studiji o zatvorima sa maksimalnim stepenom obezbeđenja, Sykes je prvi opisao “muke zatvaranja” (*pains of imprisonment*) tj. deprivacije koje predstavljaju teškoće, nanose psihičku bol, remete osuđenikov osećaj lične vrednosti i identiteta (Sykes, 1958 prema Ilijić, 2014). Zatvorska sredina i zatvor kao ustanova, sa svim svojim karakteristikama i ograničenjima, neminovno proizvodi određeni stepen depriviranosti osuđenika koja ima negativan uticaj na ponašanje i efekte tretmana (Ilijić, 2014: 78).

Koncept zatvorske klime oličava ideju da „bolovi zatočeništva” mogu varirati u zavisnosti od uslova zatočeništva (van Ginneken & Nieuwbeerta, 2020). Vremenom razvijani su instrumenti za merenje različitih aspekata zatvorske klime (Liebling & Arnold, 2004; Liebling et al., 2011; Moos, 1975; Wright, 1985), ali i utvrđivanje odnosa i uticaja između zatvorske klime i dobrobiti osuđenika, ponašanja osuđenika i poštovanja discipline u zatvoru i recidivizma.

Zatvorska socijalna klima, kao multidimenzionalni konstrukt (Auty & Liebling, 2019) se sastoji od različitih komponenti koje opisuju kako (na koji način) osoblje ili osuđenici doživljavaju određenu (zatvorsku) jedinicu. Ove komponente sadrže niz karakteristika, koje uključuju (ali se ne ograničavaju samo na to) npr. koliko su osuđenici i osoblje bezbedni od pretnji agresijom i nasiljem (od strane drugih osuđenika), koliko je prisutna podržavajuća terapijska usmerenost, u kojoj meri su zadovoljene fizičke / psihološke potrebe osuđenika, i u kojoj meri se vidi da sredina, (zatvorska) pruža priliku za učenje novih veština i usvajanje prosocijalnog ponašanja (Tonkin, 2016; Schalast et al., 2008).

Iako predstavlja veliki izazov, poboljšanje kvaliteta zatvorskog života može biti od koristi na mnogo načina. Veliki broj studija je naglasio važnost i uticaj koji zatvorska socijalna klima ima na odnos i zadovoljstvo odnosima osoblja i osuđenika (Rossberg & Friis, 2004), prilagođavanje pojedinaca na zatvaranje, među kojima se ističe učestalost fizičkog i verbalnog nasilja (Long et al., 2011), probleme mentalnog zdravlja (Beijersbergen et al., 2014). Druga istraživanja su dokumentovala da stimulatивно zatvorsko okruženje može povećati spremnost i motivaciju osuđenika za aktivnije uključivanje u tretmane rehabilitacije (Long et al., 2011).

Dosadašnja istraživanja ukazuju da su pozitivne individualne percepcije zatvorske klime povezane sa većim stepenom blagostanja i boljim mentalnim zdravljem (Gonçalves et al., 2016; Van Ginneken et al., 2019), manjim brojem disciplinskih prestupa i nižim stepenom agresije (Bosma et al., 2020a; Long et al., 2011), kao i nižom stopom recidivizma osuđenika (Schubert et al., 2012).

Polazeći od prvih studija Sykes-a i Clemmer-a, do danas, naučnici polažu temelje teorijskog modela zatvorske klime unapređujući ovaj koncept novim teorijskim saznanjima i empirijskim rezultatima.

Od ranih šezdesetih godina prošlog veka, tačnije od prvih početaka i istraživanja organizacionog okruženja, „klima” je bila konceptualizovana na različite načine. Na primer, Zald (1960) je proučavao klimu „međuljudskih odnosa“ između osoblja, između osuđenika, i između osoblja i osuđenika u kazneno-popravnim ustanovama za maloletnike. Street (1965) je ispitivao klimu „depriviranosti i degradacije“ u vaspitno popravnim ustanovama za maloletnike. Aiken i Hage (1966) i Miller (1967) su procenjivali odnos između organizacione strukture i klime otuđenja. Moos (1975) je istraživao klimu „odnosa“, „lični razvoj i rast“, i „održavanje sistema i sistem promena“ u programima psihijatrijskog lečenja, kazneno-popravnim ustanovama za maloletnike i odrasle, i nizu drugih sredina/ustanova.

Uopšteno govoreći, još od prvih istraživanja, diferencirala su se dva pristupa u merenju organizacionih svojstva kao što je institucionalna klima, a to su

”subjektivni” pristup (koji se takođe naziva ”psihološki” ili ”procesni”) u kojem se odgovori prikupljaju od pojedinih članova organizacije/ustanove, a zatim se agregiraju da bi se dobile mere odnosno procenila klima organizacije u celini, i „objektivni“ pristup (takođe poznat i kao „organizacioni” ili „strukturalni”) pri čemu informacije na organizacionom nivou prikupljaju iz organizacionih zapisa (Pennings, 1973).

Većina prvih istraživanja institucionalne klime su se bazirala ili na jednom ili na drugom pristupu i nisu obuhvatala istraživanja klime u zatvorskim sredinama. Prvi instrumenti razvijeni za procenu socijalne klime kazneno popravnih ustanova bili su u suštini dizajniran za upotrebu u programima tretmana i lečenja maloletnika.

Instrument koji je dizajnirao Moos (1975) za procenu socijalne klime kazneno-popravnih ustanova, u stvari, proizilazi iz modifikacije instrumenta koji je razvio prvenstveno za upotrebu u psihijatrijskim ustanovama (*Ward Atmosphere Scale*). Njegov osnovni cilj je bio da stvori instrument koji bi se mogao primenjivati i na osuđene i na osoblje, a koji će obezbediti pouzdane informacije o širokom spektru dimenzija karakterističnih za kazneno popravne ustanove (Saylor, 1984). Dimenzije (podskale) koje su Moos i njegove kolege razvili i adaptirali za različite tipove ustanova (npr. psihijatrijske bolnice, kazneno popravne zavode za mololetnike, kazneno popravne zavode za odrasle i sl.) bili su, empirijski izvedeni i proizveli sa tri opšte kategorije ili dimenzije koje su korisne u opisivanje klime različitih ustanova zatvorenog tipa. Moos (1975) zaključuje da postoje dokazi koji ukazuju na to da se sva socijalna okruženja (različitih institucija) mogu prikladno kategorisati u tri šire dimenzije, a to su: 1) odnosi, 2) lični razvoj i 3) održavanje sistema i promena sistema.

U instrumentu koju je dizajnirao za procenu socijalne klime zatvorske sredine, svaka od ove tri dimenzije se sastoji od zasebnog skupa od nekoliko podskala koje uključuju: uključenost, podršku, ekspresivnost/izražajnost, autonomiju, praktičnuorijentaciju, orijentaciju ka ličnim problemima, red i organizaciju, jasnoću i kontrolu od strane osoblja. *CIES (Correctional Institutions Environment Scale)*, je bio dizajniran tako da maksimizira varijansu između institucija ili između različitih jedinica iste institucije, pod pretpostavkom da se institucije ili jedinice koje se porede razlikuju po filozofiji tretmana ili efikasnosti (Moos, 1975: 38). Međutim, Uprava za zatvore SAD i Udruženje za standarde kazneno popravnih ustanova nisu ispoljavali zainteresovanost za širu primenu instrumenta, jer su smatrali da će ova vrsta komparativne analize da dovede do disfunkcionalne konkurencije među ustanovama, koje bi bile orijentisane samo ka poboljšanju skora institucije na skali, bez ostvarivanja stvarnih, pratećih promena uokruženju (Saylor, 1984). S druge strane, pojedini autori navode da je psihometrijski kvalitet *CIES*-a upitan, posebno u pogledu pouzdanosti, unutrašnje konzistentnosti i predložene faktorske strukture (Tonkin, 2016).

Praktičan instrument za merenje zatvorske socijalne klime koristan je i kao kontrolni mehanizam odnosno, kao sredstvo diskontiranja već postojećih razlika u institucijama, i omogućava evaluaciju implementiranih programa ili politike upravljanja. Danas, postoji veliki broj instrumenata za procenu subjektivne (ili

psihološke) zatvorske socijalne klime. U sistematskom pregledu Tonkin (2016) navodi da je do sada razvijeno dvanaest upitnika koji su u široj upotrebi. Pregledom literature, uočavamo da su među najčešće primenjivanim skalama za procenu zatvorske socijalne klime navode, prethodno pomenuti CIES (*Correctional Institutions Environment Scale*) (Moos, 1974), EssenCES (*Essen Climate Evaluation Schema*) (Schalast, Redies, Collins, Stacey & Howells, 2008) i MQPL (*Measuring the Quality of Prison Life*) (Liebling, 2004).

Upitnik za procenu klime u Esenu (*EssenCES*) je kratak upitnik, prvobitno razvijen za procenu suštinskih osobina socijalne i terapijske atmosfere na odeljenjima forenzičke psihijatrije, koja je posmatrana kao ključni faktor za zdravlje i dobrobit osoblja i pacijenata, i ishoda intervencija. Počevši od 1993. godine, u nizu studija, evaluirani su različiti setovi upitnika, sa ciljem da se identifikuju nezavisne osobine socijalne klime, koje su stabilne u različitim okruženjima, kao i njihovi uzroci. Upitnik je trebalo da bude kraći i ekonomičniji od prethodne, dobro poznate *Ward Atmosphere Scale* (Moos, 1974; 1997), sa jednostavnijom i stabilnijom strukturom osobina socijalne klime. Kao ishod ovog procesa, konstruisan je instrument od 15 stavki, poznat kao Esenska šema/upitnik za procenu klime (*EssenCES*), koja meri tri dimenzije: *terapijsku podršku/oslonac, koheziju i međusobnu podršku pacijenata i iskustvenu bezbednost* (u odnosu na pretnju nasiljem i agresijom) (Schalast & Tonkin, 2016). Upitnik je modifikovan za upotrebu u kazneno popravnim zavodima, uz manju adaptaciju postojećih formulacija, a klimatske dimenzije, koje meri, označene su kao: podrška i oslonac, kohezija osuđenika i bezbednost u zatvoru (Schalast & Tonkin, 2016).

Iako ne postoji složena teorijska pozadina dimenzionalne strukture upitnika, moglo se uočiti da tri identifikovane dimenzije poseduju značajnu „validnost“ odnosno relevantnost (Schalast & Tonkin, 2016). Pružanje dovoljnog nivoa *terapijske podrške i oslonca* je suštinska karakteristika svakog terapijskog okruženja i odnosa. Iz perspektive pacijenta/osuđenika, osoblje treba da bude zainteresovano, otvoreno i pruža podršku. Mnoge studije pružaju dokaze da je doživljavanje pozitivnog i podržavajućeg terapijskog odnosa jedan od najboljih prediktora ishoda lečenja pacijenata odnosno, tretmana u zatvoru (Schalast & Tonkin, 2016; Martin et al., 2000).

Stepen *kohezije i međusobne podrške* pacijenata/osuđenika mogu da ukazuju na to da li postoje karakteristike „terapijske zajednice” (Rapoport, 1960) na odeljenju/krilu ustanove. U grupnoj psihoterapiji, stepen kohezije pacijenata je u korelaciji sa ishodom lečenja (Beech & Fordham, 1997), a grupna kohezivnost se smatra centralnim faktorom koji utiče na uspeh primenjenog tretmana. *Bezbednost* predstavlja bazičnu ljudsku potrebu, a atmosfera napetosti uz postojanje pretnje nasiljem ne pogoduje efikasnom sprovođenju tretmana (Schalast & Tonkin, 2016). „Terapijsko institucionalno okruženje je ono u kome ima malo ili nimalo nasilja i agresije” (Collins & Munroe, 2004: 131). S druge strane, prisilni kolektivi – sastavljeni od rizičnih pojedinaca – predstavljaju kompleksne društvene sisteme, i stoga se bezbednost može smatrati ključnom dimenzijom koja karakteriše terapijsku

klimu u opštoj i forenzičkoj psihijatriji, kao i rehabilitacionu klimu u zatvorskim uslovima.

Navedeni instrument se fokusira na tri jednostavna, odvojena aspekta socijalne klime, koji obezbeđuju validnost i relevantnost. Ipak, ovaj pristup ima svoje prednosti i nedostatke. Smatra se da je dovoljno složen da prepozna da socijalna klima nije jedinstven, monodimenzionalni konstrukt, dok sa druge strane, kao najveće ograničenje često se navodi sužavanje dimenzionalnosti podataka o socijalnoj klimi na tri faktora.

Koncept kvaliteta života u zatvorima obično je vezan za rehabilitaciju u smislu uzročnog odnosaobjašnjene pretpostavkomda osuđenici mogu bolje reagovati na tretmane u zatvorima, ako je njihovo lično zadovoljstvo na višim nivoima. Mnogi autori pokušali su da odvoje važnost koju kvalitet života u zatvorima ima nakrajnjicilj – resocijalizaciju i smanjenja recidivizma ili rizika od kriminala, ali i od faktora mogu imati neki uticaj na to. Empirijska osnova o odnosu između kvaliteta zatvorskog života i odgovora na bilo koju vrstu rehabilitacionog tretmana dala je zapanjujuće rezultate (Ilijić et al., 2020; Park, 2018).

Najznačajnija konceptualna i metodološka osnova za razumevanje zatvorskog života razvijena je okviru studije rađene na Kembridž Univerzitetu (Cambridge University Prisons Research Centre – istraživanje poznato pod nazivom MQPL), i imala je za cilj da odgovori na pitanja o prirodi, kvalitetu, upravljanju i efektima zatvora merenjem *kvaliteta života u zatvorima*. Ova longitudinalna empirijska istraživanja (2001–2011) su merila kvalitet života u zatvorima i pokušala da dođu do rezultata istraživanjem socijalnog okruženja u zatvorima, procenom doživljaja zatvora, identifikacijom sadržaja koji je važan za merenje, utvrđivanjem razlika koje postoje između zatvora, kao i uspostavljanjem konceptualnog okvira koji bi bio relevantan za merenje kvaliteta zatvora (Liebling et al., 2011).

MQPL se sastoji od niza empirijsko-konceptualnih dimenzija, kao što su „poštovanje“, „odnosi između osoblja i osuđenika“, „humanost“, „pravednost“, „profesionalizma osoblja“, organizacija idoslednost“, „bezbednost“, „lični razvoj“ i „blagostanje“, koji odražavaju aspekte zatvorskog života koji imaju značajne varijacije, i koji su osuđenima najvažniji. Kako ističe Liebling (2014) najvažnije dimenzije, koje najviše doprinose varijacijama u nivoima ličnog razvoja među osuđenima, su „humanost“, „profesionalizam osoblja“, „pomoć i podrška“, „birokratski legitimitet“ i organizacija i doslednost. Postoje indikacije da su bolji rezultati na ovim dimenzijama u značajnoj korelaciji sa boljim rezultatima nakon otpuštanja iz zatvora, u periodima praćenja od jedne i dve godine, nakon otpuštanja. Oni su svakako povezani sa većim blagostanjem ili nižim stopama samoubistava, i boljim ishodima drugih mera kao što su red i disciplina u zatvoru. Navedeni nalazi koje navodi Liebling su u skladu sa teorijskom literaturom o legitimnosti i doslednosti, blagostanju i dobrobiti osuđenika, dobrom strukturom i upravljanjem (Liebling, 2014).

U jednom od prvih istraživanja Liebling (2008) je ocenjivala uticaj koji ostvaruje savremena zatvorska politika u Engleskoj na kvalitet zatvorskog života osuđenika.

Rezultati su pokazali da su osuđenici koji su osećali da su nepravedno tretirani postali ogorčeni, što je direktno negativno uticalo na njihovu percepciju kvaliteta života. Sugerirajući da određene vrste zatvorskih politika mogu imati uticaja na kvalitet života, a samim tim i na zatvorsku stabilnost, autorka naglašava da je psihološko blagostanje zatvorenika takođe važan deo rehabilitacije, i da je ono delimično u rukama zatvorskih radnika (Liebling, 2008).

Kvalitet zatvorskog života ili pregled njegovih „moralnih performanci“ razvijen u MQPL – *the Measuring the Quality of Prison Life* predstavlja pokušaj uspostavljanja konceptualne i metodološke osnove za razumevanje zatvorskog života. Pri tome je istaknuta važnost postupka koji omogućava da društveno i naučno istraživanje bude samokritično i oprezno u načinu na koji koncipira društvene i naučne varijable. One izražavaju složene i apstraktne kategorije dizajnirane tako da budu merljive. Shodno tome, ni pojmovi, ni stavke u njima ne pretenduju da budu definitivni (Liebling, 2012: 3).

Projekti na kojima se temelji razvoj i upotreba primenjenih metodoloških alata predstavljaju niz pokušaja da se sa preciznošću reflektuje socijalna, relacijska i moralna klima zatvora. Istraživanje u većoj meri, teži ostvarivanju društveno naučnih ciljeva, nego političkog interesa. Istraživanje za znanje (*research for knowledge*) je bio glavni cilj i zbog toga su se zahtevali precizni i autentični opisi i konceptualna jasnoća. Period od deset godina, tačnije, od 2001. do 2011. godine, omogućio je kumulativnost i rekurzivni razvoj koji je empirijske opservacije mogao da upotrebi u razvijanju teorija i koncepcija relevantnih za zatvorsko životno iskustvo.

Društveno naučno i idejno opredeljenje koje stoji u osnovi razvoja ovog istraživanja je jedno od njegovih najznačajnijih svojstava. Posvećenost u istraživanju prirode pojava i njihovog dubinskog i kvalitativnog porekla mogu objasniti „validnost lica“ (osoblja i osuđenika“, „prepoznati rezultate“) i ostvariti razumne performanse na nivou objašnjenja (rezultati se mogu koristiti u statističkom objašnjenju razlika u stopama samoubistva, nivoima dobrobiti, iskustvima ličnog razvoja i rizika od poremećaja) (Liebling, 2012: 4). Značajni pojmovi, pažljivo operacionalizovani iz temelja, verovatnije će dovesti do smislenog rezultata (zreli kvantitativni podaci) nego slučajne teorije života i kvaliteta zatvora koje pretežno interesuju kreatore politika. To je razlog što, „teško merljivi“ kvalitativni i moralni aspekti života u zatvorima nedostaju u postojećim podacima i performansima. Oni čine važne razlike između različitih zatvora, između i unutar javnog i privatnog sektora (Johnsen et al., 2011, prema: Liebling, 2012: 4).

Na osnovu istraživanja u sedam zatvorskih ustanova i na osnovu ukupnog uzorka od 1147 zatvorenika (Liebling & Arnold, 2004) izvršena je kombinacija konceptualnih i statističkih metoda kroz proces teorijskog promišljanja o faktorima koji se generišu na bazi terenskog iskustva i intervjua i konačno potvrđuju na bazi statističke provere. Konačni skup dimenzija je tematski grupisan u pet sveobuhvatnih kategorija: dimenziju harmonije, dimenziju profesionalizma; dimenziju sigurnosti; dimenziju porodičnog kontakta i dimenziju blagostanja i razvoja – sve one zajedno čine dimenziju *moralnog kvaliteta života u zatvoru*.

Navedene i druge dimenzije koje su ispitivane u pomenutom istraživanju (Liebling & Arnold, 2004) predstavljaju pažljivo izbalansiran konceptualni okvir za razmišljanje o moralnom kvalitetu zatvora na bazi iskustva osuđenika. Kako navode autori, instrument predstavlja alat za razmišljanje i analizu, kao i za “identifikaciju simptoma” koji ukazuju na moralne propuste i stremljenje ka legitimitetu (Liebling et al., 2011).

3. PAR REČI UMEŠTO ZAKLJUČKA

Iako je današnje zatvaranje i izvršenje zatvorske kazne izazva brojne, nove i goruće probleme, koje uključuju masovno zatvaranje i visoku stopu recidivizma, staro pitanje – na koji način „muke zatvaranja“ utiču na prilagođavanje pojedinaca na zatvor, ostaje i dalje relevantno (van Ginneken et al., 2019: 1385).

Konceptualno razumevanje zatvorskog okruženja usredsređeno na razumevanje međuljudskih odnosa je korisno i vredno sa stanovišta utvrđivanja dimenzija zatvorskog života koje empirijski pokazuju velike razlike u zatvorskoj moralnoj klimi. Moralna klima u zatvorima može imati značajne efekte na ishode primenjenih kazni i tretmana u zatvorima (Liebling & Arnold, 2004) i u tom kontekstu, svetove „merenja morala“ i standarde ljudskih prava u zatvorima, u tom smislu, treba značajno približiti (Liebling, 2011).

Tri centralne, i univerzalne teme, važne za razumevanje zatvorske klime: opstanak, upravljanje i tranzicija/prilagođavanje, uključuje postavljanje pitanja kako preživeti zatvor, kako je autoritet raspodeljen u zatvorima i kako se zatvori menjaju kroz vreme. Aspekti zatvorskog života kao što su poštovanje, humanost, korektnost i relacije između osuđenika i zatvorskog osoblja su presudni za osuđenike i povezani su sa osećanjem koje izaziva tretman od strane zatvorskog osoblja. Shodno tome su, kvalitet života u zatvorima i društvena praksa svakodnevnog života tesno povezani (Liebling et al., 2012; Liebling & Arnold, 2004).

Jedan od načina da se poboljša zatvorska socijalna klima jeste traganje za faktorima koji su promenljivi (od strane uprave) i koji su povezani sa osuđeničkom percepcijom zatvorskih uslova, kao što je postupanje sa osuđenicima. Izrazito nepoštovanje, nepošteno ili ponižavajuće postupanje dovode do psihološke patnje, besa, napetosti i depresije (Liebling, 2011). Usmerenost ili sprečavanje ovih štetnih aspekata zatvorskog života i promocija pozitivnih međuljudskih odnosa mogu sprečiti negativne ishode i nasilje u zatvorskim zajednicama

Čini se da ne treba posebno naglašavati važnost umanjivanja negativnih efekata zatvora, ne samo iz humanih razloga, već i zbog znatno šire brige za bezbednost, ali i zbog toga što negativna zatvorska socijalna klima može imati štetne posledice koje prevazilaze trajanje zatvorske kazne.

LITERATURA

- (1) Attar-Schwartz, S. (2017). Experiences of victimization by peers and staff in residential care for children at risk in Israel from an ecological perspective. In A. V. Rus, S. R. Parris, & E. Stativa (Eds.), *Child maltreatment in residential care* (pp. 269–299). Cham: Springer International Publishing AG.
http://dx.doi.org/10.1007/978-3-319-57990-0_13
- (2) Aiken, M., & Hage, J. (1966). Organizational alienation: A comparative analysis. *American Sociological Review*, 31(4), 497–508. <https://doi.org/10.2307/2090773>
- (3) Auty, K. M., & Liebling, A. (2019). Exploring the Relationship between Prison Social Climate and Reoffending. *Justice Quarterly*, 37(2), 358–381.
<http://dx.doi.org/10.1080/07418825.2018.1538421>
- (4) Beijersbergen, K. A., Dirkzwager, A. J., Eichelsheim, V. I., van der Laan, P. H., Nieuwebeerta, P. (2014). Procedural justice and prisoners' mental health problems: A longitudinal study. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 24(2), 100–112.
<https://doi.org/10.1002/cbm.1881>
- (5) Bosma, A. Q., van Ginneken, E. F. J., Sentse, M., & Palmen, H. (2020a). Examining Prisoner Misconduct: A multilevel test using Personal Characteristics, Prison Climate and Prison Environment. *Crime & Delinquency*, 66(4), 451–484.
<http://dx.doi.org/10.1177/0011128719877347>
- (6) Bosma, A. O., van Ginneken, E., Palmen, H., Pasma, A. J., Beijersbergen, K., & Nieuwebeerta, P. (2020b). A New Instrument to Measure Prison Climate: The Psychometric Quality of the Prison Climate Questionnaire. *The Prison Journal*, 100(3), 355–380. <https://doi.org/10.1177/0032885520916819>
- (7) Beech, A. R., & Fordham, A. S. (1997). Therapeutic climate of sex offender treatment programs. *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 9(3), 219–237.
<https://doi.org/10.1007/BF02675066>
- (8) Collins, M., & Munroe, P. (2004). Preventing and managing violence and aggression in in-patient settings. In Campling, P., Davies, S., & Farquharson, G. (Eds.), *From toxic institutions to therapeutic environments: Residential settings in mental health services* (pp.131–166). London: Gaskell.
- (9) Goncalves, L. C., Endrass, J., Rossegger, A., & Dirkzwager, A. J. (2016). A longitudinal study of mental health symptoms in young prisoners: Exploring the influence of personal factors and the correctional climate. *BMC Psychiatry*, 16(1), 91–101. <https://doi.org/10.1186/s12888-016-0803-z>
- (10) Howells, K. (2000). *The psycho-social environment (PSE) of prisons and its relationship to recidivism*. The Criminology Research Council website. Available on: <http://www.criminologyresearchcouncil.gov.au/reports/2000-11-Howells.pdf>
- (11) Ilijić, Lj., Milićević, M., & Pavićević, O. (2020). Approaches and Methods in the Quality of Prison Life Assessing-measuring and moral climate in prison. In Nedović, G., & Eminović, F. (Eds.), *Approaches and Models in Special Education and Rehabilitation: Thematic Collection of International Importance* (pp. 85–98). Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation.
- (12) Ilijić, Lj. (2014). *Osudeni i deprivacije-uticaj karakteristika ličnosti na intenzitet doživljavanja zatvorskih deprivacija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (13) Liebling, A. (2014). *Prison quality, moral performance and outcomes*. 19th Council of Europe Conference of the Directors of Prison and Probation Services Helsinki, 17–18 June 2014.

- (14) Liebling, A. (2011). Moral performance, inhuman and degrading treatment and prison pain. *Punishment & Society*, 13(5), 530–550.
<https://doi.org/10.1177/1462474511422159>
- (15) Liebling, A. (2008). Why Prison Staff Culture Matters. In Byrne, J. M., Hummer, D., & Taxman, F (Eds.), *The Culture of Prison Violence* (pp. 105–122). Boston, MA: Allyn and Bacon Publishing.
- (16) Liebling, A., assisted by Arnold, H. (2004). *Prisons and their moral performance: A study of values, quality and prison life*. Oxford: Oxford University Press.
- (17) Liebling, A., Hulley, S., & Crewe, B. (2011). Conceptualising and measuring the quality of prison life. In Gadd, D., Karstedt, S. & Messner, S. (Eds.), *The sage handbook of criminological research methods* (pp. 358–372). London: Sage Publishing.
- (18) Long, C. G., Anagnostakis, K., Fox, E., Silaule, P., Somers, J., West, R., & Webster, A. (2011). Social climate along the pathway of care in women’s secure mental health service. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 21(3), 202–214.
<https://doi.org/10.1002/cbm.791>
- (19) Lösel, F. (1995). Increasing consensus in the evaluation of offender rehabilitation? Lessons from recent research syntheses. *Psychology, Crime & Law*, 2(1), 19–39.
<http://dx.doi.org/10.1080/10683169508409762>
- (20) Martin, D. J., Garske, J. P., & Davis, M. K. (2000). Relation of the therapeutic alliance with outcome and other variables: A meta-analytic review. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 68(3), 438–450.
<https://doi.org/10.1037/0022-006X.68.3.438>
- (21) Miller, G. A. (1960). Professionals in bureaucracy: Alienation among industrial scientists and engineers. *American Sociological Review*, 32(5), 755–67.
<https://doi.org/10.2307/2092023>
- (22) Milićević, M. (2017). Kvalitet života osoba sa ometenošću ili invaliditetom u Republici Srbiji-osvrt na istraživačku praksu. U Đorđević, M., & Sretenović, I. (ur.), *Zbornik rezimea V stručno-naučnog skupa sa međunarodnim učešćem “Aktualnosti u edukaciji i rehabilitaciji osoba sa smatnjama u razvoju”* (str. 59). Beograd: Resurni centar za specijalnu edukaciju.
- (23) Moos, R. H. (1997). *Evaluating treatment environments: The quality of psychiatric and substance abuse programs*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
<https://doi.org/10.4324/9781351291804>
- (24) Moos, R. (1974). *The Correctional Institutions Environment Scale manual*. Consulting Psychologists Press.
- (25) McGuire, J. (2000). *Reducing re-offending: Putting research into practice*. Presentation to a meeting of the Forensic College of the Australian Psychological Society, Adelaide.
- (26) Park, A. (2018). *The Quality of Prison life at the Lledoners Penitentiary System: A Comparative Analysis* (Master thesis paper) Tilburg University, Barcelona
- (27) Pennings, J. M. (1973). Measures of organizational structure: A methodological note. *American Journal of Sociology*, 79(3), 686–704.
<https://doi.org/10.1086/225590>
- (28) Rapoport, R. N. (1960). *Community as doctor*. Tavistock Publications.
- (29) Rossberg, J. I., & Friis, S. (2004). Patients’ and staff’s perceptions of the psychiatric ward environment. *Psychiatric Services*, 55(7), 798–803.
<https://doi.org/10.1176/appi.ps.55.7.798>
- (30) Saylor, W. (1984). *Surveying Prison Environments*. Office of research Federal Bureau of Prisons.

- (31) Schubert, C. A., Mulvey, E. P., Loughran, T. A., & Loyosa, S. H. (2012). Perceptions of institutional experience and community outcomes for serious adolescent offenders. *Criminal Justice and Behavior*, 39(1), 71–93.
<https://doi.org/10.1177/0093854811426710>
- (32) Schalast, N., Redies, M., Collins, M., Stacey, J., & Howells, K. (2008). EssenCES, a short questionnaire for assessing the social climate of forensic psychiatric wards. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 18(1), 49–58.
<https://doi.org/10.1002/cbm.677>
- (33) Schalast, N., & Tonkin, M. (2016). *The Essen Climate Evaluation Schema EssenCES. A Manual and More*. Toronto, Ontario: Hogrefe.<http://www.open-access.bcu.ac.uk/id/eprint/3661>
- (34) Tonkin, M. (2016). A review of questionnaire measures for assessing the social climate in prisons and forensic psychiatric hospitals. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 60(12), 1376–1405.
<https://doi.org/10.1177/0306624X15578834>
- (35) Van Ginneken, E. F. J. C., Palmen, H., Bosma, A. Q., & Sentse, M. (2019). Bearing the weight of imprisonment: The relationship between prison climate and well-being. *Criminal Justice and Behavior*, 46(10), 1385–1404.
<https://doi.org/10.1177/0093854819867373>
- (36) Van Ginneken, E. F., & Niuwbeerta, P. (2020). Climate Consensus: A multilevel study testing assumptions about prison climate. *Journal of Criminal Justice*, 69, 101693. <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2020.101693>
- (37) Zald, M. (1960). The correctional institution for juvenile offenders: An analysis of organizational ‘character’. *Social Problems*, 8(1), 57–67.
<https://doi.org/10.2307/798630>
- (38) Wright, K. (1985). Developing the Prison Environment Inventory. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 22(3), 257–277.
<https://doi.org/10.1177/0022427885022003005>
- (39) Wenk, E. A., & Moos, R. H. (1972). Social climates in prison: An attempt to conceptualize and measure environmental factors in total institutions. *Journal of Research in Crime & Delinquency*, 9(2), 134–148.
<https://doi.org/10.1177/002242787200900206>

OVERVIEW OF THE BEGINNING STUDY OF THE PRISON SOCIAL CLIMATE AND THE DEVELOPMENT OF ASSESSMENT INSTRUMENTS

The concept of prison social climate is a popular conceptualization used to describe the contextual characteristics of prison that can have a significant impact on individual behavior, and describes what it is like to live and work in a prison environment, including interpersonal relationships but also the material and organizational dimensions of prison life. Previous research indicates that positive individual perceptions of the prison climate are associated with higher levels of well-being and better mental health, fewer disciplinary offenses and lower levels of aggression, as well as lower rates of recidivism. Relying on previous theoretical and empirical knowledge, the authors of this paper explore the concept of prison social climate, by summarizing the theoretical starting points on which the modern concept of prison social climate is based and developed. They also present the first instruments for assessing prison social climate, with special emphasis on the conceptual and methodological basis of research that preceded the construction of Measuring the Quality of Prison Life (MQPL) as one of the most modern and reliable instruments for measuring prison social climate.

KEYWORDS: prison / convicts / prison social climate / assessment of prison social climate / MQPL

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2022 / Vol. XLI / 1 / 89-103
Pregledni naučni rad
Primljeno: 2. april 2022. godine
Prihvaćeno: 4. maja 2022. godine
DOI: 10.47152/ziksi2022016
UDK: 316.645

KRITIKA ANARHOPRIMITIVIZMA*

Stefan MANDIĆ*

Osnovni cilj ovog rada je kritičko razmatranje ekstremno ekocentristične struje anarhizma, koja se zove anarhoprimitivizam. Smatramo da je anarhoprimitivizam, kao ideologija koja se zalaže za potpuno ukidanje civilizacijskih dostignuća i vraćanje na stadijume lovaca sakupljača, jedan od neuspelih odgovora na krizu zapadne levice, nastalu tokom sedamdesetih godina 20. veka. U cilju što bolje kritičke analize anarhoprimitivizma, potrebno je, pre svega, odrediti njegove osnovne postulate kao i uzroke njegovog nastanka. Nakon toga će uslediti detaljna kritika njegovih filozofskih korena i političko-ideoloških rešenja koje on pruža. Anarhoprimitivistička aistoričnost koja podrazumeva da se čitavo čovečanstvo može olako vratiti na predcivilizacijske stupnjeve, njegov iracionalni romantizam, ekstremni antitehnologizam i simplifikovanje osnovnih levičarskih postulata predstavljaju samo načine bekstva dela razočarane levice od hvatanja u koštac sa konkretnim problemima savremenosti. Zbog toga se i anarhoprimitivizam može odrediti kao bledunjavi oblik postmoderne misli, nastao kroz nekonzistentni eklekticizam. Primitivisti stoga ne predstavljaju ozbiljan pokret koji bi mogao da poremeti današnji status quo već samo šačicu samodovoljnih intelektualaca i aktivista. U ovom radu kroz kritičku analizu anarhoprimitivizma biće pokazano kako iz njegove intelektualne nekonzistentnosti proizilazi i njegov slab političko-praktični delatni potencijal, zbog čega se anarhoprimitivizam

* Ovaj rad je nastao na projektu Filozofskog fakulteta iz 2022. godine pod nazivom „Čovek i društvo u vreme krize“.

* Istraživač saradnik, Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Beograd. Email: stefan.mandic@f.bg.ac.rs

može okarakterisati kao krajnja margina u spektru antisistemske misli.

KLJUČNE REČI: Anarhoprimitivizam / postmodernizam / postmoderna levica / kritika anarhoprimitivizma / kritika postmoderne levice

1. OSNOVNI POSTULATI ANARHOPRIMITIVIZMA I UZROCI I KORENI NJEGOVOG NASTANKA

Anarhoprimitivizam se može definisati kao radikalni ekocentristički politički pogled koji smatra da se svi savremeni ekonomski, socijalni i ekološki problemi mogu rešiti vraćanjem na stadijum lovaca sakupljača. Po njemu, celokupna civilizacija kroz svoju istoriju nužno vodi vlastitoj propasti, naročito sa dolaskom industrijskog doba. Stoga je istorijski neminovno, po primitivistima, da se čovečanstvo ponovo vrati u svoje prvobitne predcivilizacijske etape u kojima će mu biti zagarantovano potpuno ostvarenje njegove stvarne prirode i prevazilaženje otuđenja. Ipak, iako je propast civilizacije istorijski neminovna, primitivisti smatraju da je njihova dužnost da je kroz direktnu akciju ubrzaju. Civilizacija, prema njima, ne šteti samo čoveku već i samoj prirodi, čiji je čovek integralni deo. Stoga se može se reći da su osnovna usmerenja anarhoprimitivizma sledeća:

- 1) anticivilizacijsko usmerenje - čovek je sa civilizacijom izgubio svoju slobodu i otuđio se, odnosno istorijski nastanak civilizacije predstavlja njegovo simboličko proganjanje iz raja (Sheppard, 2007);
- 2) antitehnološko usmerenje – tehnologija, koja je neumitno povezana sa civilizacijom, ne rešava čovekove probleme, već ih dodatno stvara, kroz kreiranje novih lažnih potreba, uslozňjavanje civilizacije i zagađivanje životne sredine (Sheppard, 2007);
- 3) ekstremni ekocentrizam - iracionalno romantični odnos prema prirodi i vera da ona predstavlja veću vrednost od samog čoveka (odbacivanje teze da je kultura autentična priroda čoveka) (Atanacković, 2005);
- 4) samoproklamovano anarhističko usmerenje - zalaganje da se istinski egalitarno i slobodno društvo može ostvariti, ali za razliku od ostalih grana anarhističke misli, poput anarhosindikalizma, negiranje da je to moguće uz korišćenje tehnologije i u okvirima postojeće civilizacije (Sheppard, 2007).

Najznačajni autor anarhoprimitivističkog usmerenja je Džon Zerzan (John Zerzan). On naglašava da je cilj istinskog anarhizma „pokušaj iskorenjivanja svakog oblika dominacije” (ENEMY OF THE STATE- an interview with John Zerzen by Derrick Jensen, n.d.). Ovakav stav među anarhistima, nije ništa novo, već su neki od klasika poput Bakunjin (Mikhail Bakunin) i Kropotkina (Peter Kropotkin) na gotovo identičan način određivali cilj anarhizma. Ipak, glavna Zerzanova novina je proširivanje pojma dominacije, pod kojim podrazumeva ne samo državu i kapital

kao faktore koji sputavaju čoveka, već i čitavu tehnologiju i civilizaciju. Stoga se može reći da je jedna od osnovnih razlika između klasičnog anarhizma i anarhoprimitivizma u tome što je prvi za razliku od drugog tehnocentričan i veruje u mogućnost civilizacijskog progresa kroz istoriju (ENEMY OF THE STATE- an interview with John Zerzen by Derrick Jensen, n.d.).¹

Zerzan ide još dalje, smatrajući da je i agrokultura otuđujući civilizacijski iskorak, te da se i ona mora ukinuti. Pojave poput brojeva, slova, simboličnog mišljenja, umetnosti itd., samo su još neke od stavki na Zerzanovoj „listi za odstrel”. Ovo ukazuje na to da Zerzan nema težnju samo da se razračuna sa civilizacijom samo na tehnološkom nivou, već i sa kulturom na simboličkom nivou. Navedeno ga približava pokušajima dekonstrukcije simboličkih sadržaja, koji po njemu otuđuju ljude jedne od drugih, ali i od vlastite prirode, zbog čega se može zaključiti da je anarhoprimitivizam sličan postmodernom i poststrukturalističkom konceptu u svom pokušaju razaranja „umetnutih kulturnih struktura.” Napadajući kulturu, on ističe da je ona „navela da izdamo svoj urođenički duh i celovitost i uvela u sve gori svet sintetike, izolacije, osiromašujućeg postranjenja” (Zerzan, 2002). Osim napada na kulturu, anarhoprimitivizam napada i koncept rada, kao nešto što je čoveku nametnuto od strane civilizacije. Ovo stanovište izražava Bob Blek (Bob Black) u svom pamfletu „Ukidanje rada“, ne potkrepljujući ga jačim dokazima, već ga pre svega zasniva na moralisanju o fatalnosti rada i civilizacije, koji guše čovekovu pravu prirodu (Black, 1985).

Posle utvrđivanja osnovnih postulata anarhoprimitivističke teorije, potrebno je pozabaviti se uzrocima njegovog nastanka. Nakon revolucionarne 1968. godine, širom sveta su se rodili različiti levičarski pokreti, koji su optimistično očekivali trijumf revolucije. Sa ulaskom u sedamdesete godine, nakon slabašnih rezultata njihovog delovanja na planu društvenih promena, deo levičarske elite se osetio razočaranim. Može se reći, da se ovo najočitije osetilo u Francuskoj, gde su brojni razočarani levičari, novim iščitavanjem Klod Levi-Strosove (Claude Levi-Strauss) strukturalističke antropologije stvorili osnove za poststrukturalizam kao novi misaoni pokret. Za razliku od Klod Levi-Strosa, koji je pokušavao da kroz logiku jezika otkrije univerzalne arhetipske misaone strukture zajedničke celom čovečanstvu, oni su nastojali da dekonstruišu simboličnu stvarnost nametnutu metajezikom i metanaracijom. Umesto starog univerzalističkog i humanističkog verovanja u progres čovečanstva kroz racionalno delovanje, isticali su da je potrebno

¹ Anarhoprimitivisti su zbog odbacivanja tehnologije bili u lošim odnosima sa različitim strujama levice. U potpunosti su odbacivali marksizam i ostale grane anarhizma zbog njihovog tehnocentričnog određenja. Kako ističe sam Zerzan primitivisti su protiv „liberala, marksista, članova levih partija, Noama Čomskog, anarhističke levice, sindikalista, svih oni ljudi koji misle da je tehnologija u redu i samo zavisi od toga kako je koristite i da nema ništa loše u razvoju i industrijskom sistemu, samo zavisi ko ga vodi” (Zerzan prema Campbell, 2001). Marksisti nisu obraćali značajniju pažnju na anarhoprimitivistički pokret, pre svega zbog njegove malobrojnosti i političke beznačajnosti. Sa druge strane komunistički anarhisti i anarhosindikalisti, kao naslednici Bakunjinovog i Kropotkinovog viđenja anarhizma su oštro kritikovali anarhoprimitivizam. Značajan deo njihove argumentacije smo iskoristili i mi u pisanju ovog rada (Atanacković, 2005; Sheppard, 2007; What is anarcho-primitivism?, 2005).

odvajanje od velikih naracija i naučnog metoda. Tražili su slobodu u fragmentisanim poljima metajezika i oslobađanju od binarnih opozicija (Naill, 2016). Anarhoprimitivizam, kao deo te razočarane levice, predstavljao je najekstremniji oblik težnje ka dekonstrukciji. Dok su se poststrukturalisti, i kasnije postmodernisti, zadržavali na polju jezika, za anarhoprimitivizam celokupnu kulturu i civilizaciju bilo je neophodno dekonstruisati i razoriti (What is anarcho-primitivism?, 2005).

Potrebno je naglasiti da je anarhoprimitivizam u svojim stavovima veoma protivurečan. Sa jedne strane je zadržao sličnost sa poststrukturalizmom i postmodernizmom po pitanju prevazilaženja određenih metastruktura i zajedno sa njima je delio aistoričnost. Sa druge strane, dok su postmodernisti tvrdili da ne postoji određena inherentna ljudska priroda, već da je ljudski simbolički svet uslovljen različitim diskursima (Naill, 2016), za anarhoprimitivizam je postojala određena inherentna i nepromenljiva ljudska priroda koju je civilizacija otuđila. Naime, primitivisti su Rusoovu (Jean-Jacques Rousseau) tezu o „dobrom divljaku” (Rousseau, 2012), izveli do krajnjih granica. Prema njima, sve što je došlo sa pojavom civilizacije je inherentno zlo, dok je prava priroda čoveka stanje potpunog divljaštva. Izjednačavajući pravog čoveka sa osnovnim stadijumom divljaštva, oni su insistirali da čovek sam po sebi nije ništa drugo do deo prirodnog habitusa. Iz ovog je sledio i njihov stav da ni ne postoji određena ljudska suština odvojena od prirode.

Situacionizam, radikalni umetnički pokret aktuelan tokom šezdesetih i sedamdesetih godina, takođe je bio značajna inspiracija primitivista. Prema situacionizmu, umetnost mora da prevaziđe posredovanu simboličku komunikaciju između publike i umetnika. Ovo se može postići samo ako umetnost postane svakodnevni život. Umesto u pozorištu ili u galeriji, umetnost treba da se odvija na ulici kao oblik spektakla. Spektakl na ulici, ima za cilj da umesto simboličkog opštenja preko radija i televizije, publiku i umetnika spoji u formu spontane komunikacije (McDonough, 2004). Donekle uzimajući ideje situacionizma, anarhoprimitivizam ih je podigao na apstraktniji nivo. Kao što televizija ograničava komunikaciju umetnika i publike, tako i celokupna dosadašnja kultura nastala civilizacijskim napretkom, odvaja čoveka od njegove prave suštine (od lovca sakupljača, od dobrog divljaka). Stoga se ponovo naglašava da se mora razoriti gusti simbolički sadržaji poput jezika, simbola i znakova, poput slova i brojeva, kako bi čovek opet bio jedno sa majkom prirodom (What is anarcho-primitivism?, 2005).

2. KRITIKA FILOZOFSKIH PROTIVUREČNOSTI ANARHOPRIMITIVIZMA

Analizom anarhoprimitivizma stiče se utisak duboke identitetske krize u koju je upala zapadna civilizacija. Posle „smrti Boga” i „smrti velikih ideologija”, zapadnom čoveku je manjkao osećaj da egzistencijalno negde pripada. Postojali su različiti načini rešavanja ovog problema, od utehe u pukom konzumerizmu, do rasta ekstremne desnice. U delu razočaranih levih krugova, postojala je potreba da se nađe novo božanstvo koje će biti uspostavljeno umesto starih božanstava „revolucije” i „neminovnog ljudskog progressa”. Time se može objasniti nastanak

anarhoprimitivizma koji je od prirode i „majke Zemlje” napravio novo božanstvo. (Kaczynski, 2008). Odgovor na složenost ljudske egzistencijalne situacije i kompleksnosti društva se mogao izbeći pozivom na smrt civilizacije i neminovnog dolaska novog divljaštva kao drugog carstva božijeg. Na paradoksalan način, ideologija koja je sebe označavala kao anarhističku, našla je u prirodi veći značaj od humanističke težnje levice i anarhizma ka razotuđenju i oslobađanju pojedinca.

Ova mističnost anarhoprimitivizma je povezana sa njegovom aistoričnošću. Naime, za razliku od tradicionalne levice koja je naglašavala da je nemoguće vraćanje na stare društvene odnose, već neophodno da se stvore nove alternative za ljudski rod, anarhoprimitivizam je naivno želeo da čitavo čovečanstvo vrati u stadijum lovaca sakupljača, ne obazirući se na savremene društvene okolnosti, koje su nastale kao posledica istorijskog razvoja čovečanstva. I dok je fašizam sa sentimentalnim osećajem bio okrenut feudalizmu², anarhoprimitivizam se okretao stadijumu divljaštva. Može se stoga zaključiti da je anarhoprimitivizam po svojoj suštini duboko reakcionarna ideologija, jer zahteva vraćanje na prošle oblike organizacije društvenog života. Takođe, iz do sada navedenog se dobija osećaj da obe ideologije predstavljaju eklekticizam različitih pravaca iza koga se krije jak romantičarski i iracionalni naboj (Atanacković, 2005).

Psihoanalitičar Erih From (Erich Fromm) je istakao da postoji sličnost između patološke ličnosti koje zbog straha i anksioznosti hoće da se vrate u već prevaziđene faze psihološkog razvoja i društvenih klasa i pokreta koji usled straha od kompleksnosti društva žele da se vrate u pređašnje stadijume društvenog razvoja (Fromm, 1986). Sličnog stava je i slovenački filozof i psihoanalitičar Slavoj Žižek kada definiše fašizam kao ideologiju čiji je osnovni cilj da se održi kapitalizam, ali da se istovremeno odstrane osnovne kapitalističke ideološke karakteristike i ekonomske protivurečnosti. U ovoj težnji fašizam prema Žižeku pokušava nemoguće- da savremenom partikularizovanom društvu nametne organsko jedinstvo tražeći inspiraciju u interpersonalnom odnosu između predmodernog vladara i sužnja (Žižek prema Appolon, Feldstein, 1996). Posmatrajući iz ovakve perspektive, moguće je da se pretpostavi da je anarhoprimitivističko „bekstvo u raj dobrih divljaka” psihološki mehanizam dela razočaranih levih intelektualaca koji im omogućava da se poput fašista prividno oslobode kontradiktornosti savremenog društva okretanjem idealizovanoj prošlosti.

U potkrepljivanju svoje zamisli anarhoprimitivizam je imao i jednog čudnog saveznika. Naime, anarhoprimitivisti su imali čvrstu povezanost sa jednim delom antropoloških, geografskih i arheoloških istraživača. I jedni i drugi su

² Jedan od integralnih delova fašističke ideologije je bio korporatizam. Prema ovom stanovištu parlamentarnu skupštinu je bilo potrebno zameniti staleškom korporativnom (kvazi-feudalnom) skupštinom ili radnom organizacijom u kojoj bi se nalazili predstavnici svih profesionalnih grupa. Fašisti su smatrali da bi se sa uvođenjem korporativne skupštine/organizacije smanjili klasni sukobi karakteristični za kapitalistička društva i ukinula „anarhičnost” političkog života koja je prema njima bila glavna odlika parlamentarizma. Koreni korporatizma se mogu naći u razmišljanjima konzervativnih evropskih mislioca 19. veka, koji su se protivili promena nastalim sa Francuskom revolucijom i zalagali za ponovo uspostavljanje feudalnih društvenih odnosa (Costa Pinto, 2017).

predcivilizacijsku etapu razvoja čovečanstva okarakterisali kao period u kome je na najpotpuniji način ostvarena autentična ljudska priroda.³ Njihov ovakav stav proizilazio je iz shvatanja Žan Žaka Rusoa da je čovek u prirodnom stanju uživao potpunu slobodu, odnosno da je živio određenu vrstu potpune utopije. Iz ovog dalje sledi da je razvitak civilizacije predstavljao čovekov pad u stanje neslobode, te da se sva zla današnjeg društva mogu objasniti upravo civilizacijskim razvojem (Rousseau, 2012). Stoga je, prema anarhoprimitivistima, neophodno da se civilizacija u potpunosti poništi kako bi se čovečanstvo vratilo svojoj davno izgubljenoj slobodi. Ipak, ovakvo stanovište ima dve ozbiljne slabosti. Pre svega moramo istaći da je svest o slobodi istorijska kategorija, te ne može postojati u prirodnom stanju koje ne razlikuje ropstvo od slobode, već samo može nastati kao tekovina istorijskog razvoja. Aistorizam omogućava delu društvenih mislilaca i anarhoprimitivistima da na apstraktan način slobodu situiraju u neko davno nestalo društvo koje možda nikada nije ni postojalo. Samo shvatanje slobode se menjalo sa promenama u istorijskim tipovima društava. Takođe, svest o slobodi se može razviti samo kroz negaciju društvene podređenosti koja je čvršće utemeljena tek sa nastankom civilizovanih društava (Atanacković, 2005).

Još jedan značajan problem navedene teze nalazi se i u činjenici da je ona veoma slabo empirijski potkrepljena. Među etnologima i antropologima i dalje postoji neslaganje da li su primitivna društva bliža Hobsovom (Thomas Hobbes) određuju prirodno stanja kao rata sviju protiv svih (Hobbes, 2012), ili Rusoovom određuju prirodno stanja kao harmonije jednakih i slobodnih⁴. Takođe, postavlja se pitanje da li se primitivna društva uopšte mogu analizirati kroz ovakvu teorijsku dihotomiju. Ukoliko se ova dihotomija prihvati, onda se nažalost mora zaključiti da su empirijska istraživanja pokazala da su primitivna društva bila bliža Hobsovom shvatanju prirodnog stanja (Atanacković, 2005).

Slaba teorijska utemeljenost anarhoprimitivizma se može naći i u njegovom shvatanju otuđenja. Pošto je za primitiviste prirodno stanje čoveka njegova potpuna utopljenost u prirodno okruženje, nastanak i razvitak civilizacije za primitiviste predstavlja otuđenje čoveka od njegove suštine. Ovde se može reći da primitivizam ima veoma uprošćeno shvatanje čoveka i njegove prirode, zbog čega je i njegov koncept otuđenja nakaradno postavljen. Glavna karakteristika čoveka koja ga odvaj

³ Tokom šezdesetih godina 20. veka antropolog Maršal Sahlins (Marshall Sahlins) je razvio teoriju „izvorno imućnog društva.“ Prema ovoj teoriji društvo lovaca sakupljača je na relativno lak način, bez mnogo rada, zadovoljavalo svoje osnovne potrebe i nije se nalazilo na ivici opstanka (Sahlins, 2017). Sahlinsova teorija je ubrzo dobila podršku od dela društvenih istraživača. Arheolozi i stručnjaci za mezomaeričku kulturu Frank Hol (Frank Hole) i Kent Flaneri (Kent Flannery) su tvrdili „da nijedna grupa nije imala toliko vremena za rasonodu kao lovci sakupljači.“ (Flannery, Hole prema Gowdy,1998:265). Slični stav je imao i američki geograf Džared Dijamnod (Jared Diamond) (Diamond, 1999). Štaviše neki intelektualci poput antropologa Marka Nejtana Koena (Mark Nathan Cohen) su isticali da je nastanak civilizacije imao negativan uticaj na životni standard čovečanstva (Nathan, 1991).

⁴ Interesantan podatak koji može poslužiti opovrgavanju Rusoove teze je da je džini koeficijent savremene Slovenije manji (0,24) (The World Bank, 2018) od džini koeficijenta prosečnog društva lovaca sakupljača (0,25) (Smith et al, 2010), odnosno da je jednakost tokom 2018. bila veća u Sloveniji nego u prosečnom društvu lovaca sakupljača..

od prirode je njegova mogućnost svesnog delovanja, odnosno mogućnost da u skladu sa određenim i definisanim ciljem menja sredinu oko sebe. Čovek sam po sebi nije prirodan, već kroz svoje delovanje stvara svoju, od puke naturalne egzistencije odvojenu prirodu-kulturu. Kultura se može shvatiti kao skup svih simboličkih i materijalnih proizvoda i procesa, koje čovek stvara svojim delovanjem. Anarhoprimitivizam, nedosledno, od marksizma pozajmljuje koncept otuđenja, negirajući Marksovo (Karl Marx) određenje čoveka kao bića prakse. Stoga i može da jednostavno tvrdi kako je civilizacija sama po sebi otuđenje. I dok marksizam određuje otuđenje kao gubljenje čovekove kontrole nad onim što je kroz rad stvorio (Marx, Engels, 1988), primitivizam jednostavno određuje sam ljudski rad iz koga nastaje civilizacija kao suštinu otuđenja (Atanacković, 2005). Ukoliko se uzme u obzir da je rad, shvaćen u najširem smislu, sama suština čovekovog bića, može se reći da anarhoprimitivizam negirajući rad, negira i samog čoveka. Stoga primitivisti dolaze do paradoksalnog zaključka da je za čovečanstvo neophodno da poništi samu suštinu svog rodnog bića i vrati se na stadijum besvesne životinje, utopljene u prirodno okruženje, kako bi uopšte bilo „čovečansko.”

Postavlja sa pitanje kako anarhoprimitivizam želi da ostvari slobodnog čoveka negirajući sam koncept slobode. Ukoliko se okrenemo ka istorijskom razvoju čovečanstva, može se zaključiti da je čovek mogao biti slobodan samo kao individua koja je član građanske zajednice. Iako do sada nije u potpunosti ostvareno istinsko građanstvo⁵, u kome su sve individue istinski jednake, ipak se može reći da su neki istorijski primeri⁶ bili bar u tragovima bliski ovom idealnotipskom građanstvu. Sa druge strane, nepostojanje individualne svesti i određivanje sopstva kroz kolektivni identitet velikoga MI, što je karakteristično za plemenske zajednice, nikako ne može biti osnov ostvarenja slobode. Može se reći da su primitivna društva sa ekstremnim oblicama mehaničke solidarnosti najudaljenija od potencijala za razvitak slobodne individue.

Ipak, i ta primitivna društva su po svojoj suštini udaljena od stanja potpune prirodnosti i nastaju kao proces svesnog delovanja udruženih individua. I u njima postoji razvijena sofisticirana simbolička i materijalna kultura. Ukoliko Zerzan želi da uništi sve kodove simboličke komunikacije, zašto bi se primitivisti zaustavili na hipotetičkom paljenju knjiga, kada mogu da sruše i toteme

⁵ Nasuprot formalnom građanstvu kapitalističke države u kome se pojedinci određuju kao atomizirane jedinice sa neotudivim pravima (koja se određuju aistorijski kao večna i nepromenljiva) od kojih je najbitnije pravo na privatnu svojinu, Marks se zalaže za komunalni oblik društva u kome svi pojedinci kao proizvođači zajedno racionalno kontrolišu društvenu proizvodnju i u kome procesi ne vladaju ljudima već ljudi kolektivno udruženi vladaju društvenim procesima (Engels, Marx, 1974). Ovo Marksovo određenje komunalnog društva se može uzeti kao osnov za definiciju idealnotipskog istinskog građanstva.

⁶ Građanstvo se prema nama najviše približilo istinskom obliku u staroj Grčkoj. Ono je podrazumevalo učestvovanje svih slobodnih ljudi u političkom i privrednom odlučivanju, vojnoj odbrani polisa, postojanje institucija poput agore na kojima se spontano i slobodno razmenjivala mišljenja. Ipak njegova najveća mana je bila činjenica da su se sloboda i vreme za dokolicu građanske manjine zasnivala na brutalnoj eksploataciji većine robova koji su svedeni na status sredstava za proizvodnju koja govore. Kako to lucidno ističe engleski marksista Perry Anderson (Perry Anderson) u antičkoj ekonomskoj formaciji „sloboda i ropstvo su bili nedeljivi jer su predstavljali strukturalni uslov jedno drugom“ (Anderson, 1974: 23).

primitivnih naroda, jer i oni kao čin simboličke komunikacije prema primitivistima udaljavaju čoveka od njegove stvarne suštine - od životinje.

3. KRITIKA POLITIČKOG USTROJSTVA ANARHOPRIMITIVIZMA

Anarhoprimitivistička idejna zbrkanost i nedovoljna teorijska utemeljenost dovele su i do njegovog slabijeg kapaciteta za političko delovanje. Pre svega, kao što je već uočeno, anarhoprimitivizam, bez obzira na to što sebe definiše kao deo anarhističke tradicije, ima pregršt reakcionarnih shvatanja spojenih sa banalnim shvatanjem levice, zbog čega ga je nemoguće jasno pozicionirati na političkom spektru. Njegova nejasna ideološka određenost uslovlila je i slabo saradivanje i razumevanje sa drugim političkim organizacijama koje su mu u načelu srodne.

Još veći problem anarhoprimitivizam sam sebi stvara svojim anticivilizacijskim, ekstremno ekocentričnim i antisocijalnim stanovištima. Pošto se protivi masovnom društvu i korišćenju sredstava tehnološkog društva, anarhoprimitivizam ograničava prostor za ostvarivanje svojih političkih ciljeva. Njegov mali kapacitet za političko delovanje postaje još uočljiviji kada se uporedi sa njegovom aspiracijom - uništenjem civilizacije. Delovanje malih grupica i izolovanih pojedinaca, neshvaćenih i neprihvaćenih od šireg kruga ljudi, ne može dovesti ni do minornih promena, a kamoli do propasti civilizacije.

Ukoliko na apstraktnom nivou zamislimo da anarhoprimitivisti imaju sredstva da sprovedu svoje političke ciljeve, postavlja se opravdano pitanje kakve bi to katastrofalne posledice ostavilo na stanje čitavog čovečanstva. Uzimajući u obzir da na planeti živi 8 milijardi ljudi i da je geografski i ekonomski neizvodljivo da svi oni žive kao lovci-sakupljači, može se zaključiti da je nemoguće sprovesti uvođenje lovačko-sakupljačkog načina života kao dominantnog, bez ozbiljnog smanjenja svetske populacije (Flood, 2005). Zanimljiv je podatak da bi broj ljudi u Irskoj trebalo da bude smanjen za 98,6 % kako bi lovačko-sakupljački način života ove populacije bio održiv. To znači da bi ova populacija morala da padne sa sadašnjih 6,5 miliona na 70 hiljada stanovnika. Umesto današnjih 8 milijardi ljudi na svetskom nivou optimalan broj populacije za održivost lovačko-sakupljačkog načina života iznosio bi 50-100 miliona (Primitivism, anarcho-primitivism and anti-civilisationism- criticism, 2006). Značajan broj anarhoprimitivista upravo i naglašava da se broj ljudi na planeti mora drastično smanjiti, ili dobrovoljnom apstinencijom, ili kroz „neminovne” katastrofe koje će proizvesti današnja civilizacija. Neki od anarhoprimitivista se čak i zjurado nadaju apokaliptičnim događajima koji bi doveli da značajnog smanjenja svetske populacije. Evidentno je da anarhoprimitivisti uopšte nemaju konkretan praktično-politički plan koji bi im omogućio da humano i racionalno ispune svoj cilj smanjenja svetske populacije, te da im stoga jedino ostaje da mističarski i fatalistički očekuju skorašnji kraj civilizacije. Iako se moralistički ograđuju od toga da zaista žele smrt milijardi ljudi, apriorno tvrde, bez adekvatnog objašnjenja da je to neminovnost daljeg civilizacijskog razvitka čovečanstva (Primitivism, anarcho-primitivism and anti-civilisationism- criticism, 2006).

Takođe se postavlja i pitanje kako bi bilo moguće uništiti celokupnu tekovinu materijalne i kulturne civilizacije čovečanstva. Ukoliko anarhoprimitivisti zaista tome teže, ponovo upadaju u još jedan paradoks, zbog toga što je za takve procese neophodna globalna vlast koja bi svojim „apokaliptičnim delovanjem” mogla da dovede do uništenja civilizacije, a time i do smanjenja svetske populacije. Kao deklarirani anarhisti i protivnici svakog oblika vlasti, anarhoprimitivisti opet sebi ograničavaju polje delovanja, jer im je „moralno gadno” da vladaju i mesnom zajednicom, a kamoli globalnom vladom. Njihova težnja ka uništenju civilizacije, takođe može dovesti i do uništenja prirode, njihovog proklamovanog božanstva, tako da dolazimo do problema gde bi to živeli i od čega bi se održavali „razotuđeni lovci-sakupljači.”

Iako anarhoprimitivisti uviđaju negativne posledice civilizacijskog razvitka na razvoj čovečanstva, gotovo da su slepi na potencijale koje civilizacija kao skup sveopšteg znanja omogućava čovečanstvu. Pošto je nemoguće vratiti se na ranije faze razvoja, upravo je neophodno da se negativne posledice civilizacijskog razvoja otklone pomoću rešenja koje civilizacija omogućava. Problem ekološke krize se ne može rešiti, bez upotrebe nauke, koja je nastala u okviru civilizacije, a koju primitivisti takođe negiraju. Nauka je ta koja je u stanju da nađe odgovore gde se mogu naći novi alternativni izvori čiste energije, kako se postojeći resursi mogu racionalnije koristiti, na koji način je moguće prevazići današnje protivurečnosti i krize. Iako se ne slažemo sa klasičnim modernističkim i prosvetiteljskim shvatanjima prema kojima je nauka sveobjašnjava i svemoguća, ipak smatramo da je ona važno sredstvo u stvaranju humanijeg sveta u celini. Ovde je za nas reč „humanijeg” izuzetno bitna jer ukazuje da glavna svrha ekološkog delovanja treba da bude bolje prilagođavanje čovečanstva prirodnom okruženju, odnosno omogućavanje zadovoljavanja ljudskih potreba na održiv način. Prirodu ne treba gledati kao neku vrstu božanstva u odnosu na koju su ljudi inferiorni, kao što ne treba da bude ni puki objekat ljudske volje. Čovečanstvo bi trebalo da se na odgovoran način suoči sa ekološkim, socijalnim i političkim izazovima savremenog globalizovanog sveta, a ne da kroz uprošćene diskurse, u koje spadaju i anarhoprimitivizam, beži od složenosti današnjeg sveta.

Neki od anarhoprimitivista su postali svesni svoje delatne paralisnosti, tako da su se ograničili na sanjarenje o skorom kraju civilizacije.⁷ Može se reći da su oni od anarhoprimitivizma napravili određeni životni stil. Često su povezani sa određenim ekstremnim muzičkim žanrovima hardkor pank i metala u kojim se obrađuju teme poput „uzaludnosti civilizacije” i „božanstvene prirode”. Iako su načelno protiv civilizacije, oni ipak koriste internet i moderna sredstva komunikacije, konzumiraju robu masovne itd.⁸ Uzimajući sve navedeno u obzir, može se reći da je njihovo

⁷ Džon Zerzan kao glavni predstavnik anarhoprimitivizma nikada nije razvio koherentnu ideju kako da se ponovo uspostavi društvo lovaca sakupljača kao dominantna društvena formacija. Kako sam ističe on „nema jasan nacrt šta treba da se radi“ (Zerzan prema Campbell, 2001) već se samo bavi dubinskom kritikom civilizacije i anticipacijom njene buduće propasti.

⁸ Anarhoprimitivisti se zbog korišćenja savremene tehnologije mogu optužiti za licemerje. Neki od primitivista su naglašavali da su bez obzira na to što koriste savremenu tehnologiju njihovi argumenti i dalje tačni zbog čega su smatrali da optužbe za licemerje predstavljaju *ad hominem*

delovanje ograničeno na vegansku ishranu, održavanje koncerata i pisanje blogova po internetu. U ovoj grupi postoje i oni koji se u potpunosti izdvajaju iz civilizovanog sveta i odlaze da žive u zabačene predele netaknute prirode (What is anarhoprimitivism?, 2005). Evidentno je da radikalno isključivanje iz društvenog života ne može da doprinese niti rešavanju ekoloških problema, niti stvaranju humanijeg sveta. Stoga se može zaključiti da potpuna izolacija, osim što je jalova forma protesta, predstavlja eskapizam i egoistični oblik ponašanja.

Druga grupa anarhoprimitivista prihvata revolucionarnu borbu protiv civilizacije, ali zbog svog antitehnicizma, ima ograničena sredstva da se protiv nje bori. Dobar primer za ovo je anarhoprimitivistički pokušaj odbrane seče šume u Francuskoj tokom 2015. godine. Više anarhoprimitivističkih mreža se stacioniralo na određene pozicije u šumi i pružalo otpor policiji, koja je dobila nalog da ih ukloni sa lokacije. Danima su anarhoprimitivisti gađali policiju iz prački i svojim golim telima branili prirodu od „civilizacije”. Zbog birokratskih procedura, policija nekoliko dana nije mogla da dobije sudsko ovlašćenje za dejstvovanje. Kada ga je napokon dobila, anarhoprimitivisti su bez obzira na „razorno dejstvo” prački bili oterani sa lokacije za manje od dva sata (Bouchad, 2015; Militant French Eco-activists Defending Deforestation: Fight For Forest, 2014).

Treća i najekstremnija grupa anarhoprimitivista, prihvatila je određena tehnička sredstva moderne civilizacije u borbi protiv nje. Ona često izvršava terorističke napade na objekte za koje smatra da ugrožavaju prirodu, nasilno oslobađa životinje nad kojima se vrše eksperimenti itd. Za ovu grupu je takođe karakteristično uništavanje privatne imovine tokom učešća u demonstracijama. Njihovo prihvatanje savremenih tehnoloških sredstava se ogleda u njihovom korišćenju sredstava komunikacije u širenju propagandnih poruka, korišćenju hladnog i vatrenog oružja tokom izvođenja terorističkih akcija. Pored toga, za ovu grupu je karakteristično i individualno delovanje ili delovanje u okviru malih zatvorenih grupa. Radikalno delovanje je često štetilo ovaj grupi jer ju je udaljilo kako od opšte populacije, tako i od širokog kruga levih organizacija koje se bore za promenu današnjeg sistema. Sa druge strane, nije ih približilo ispunjenju njihovog glavnog cilja. Među određenim militantnim anarhoprimitivistima⁹, prisutan je i ekstremni individualizam u delovanju. Oni se često izoluju iz društva, i nakon par uspešnih terorističkih napada, neminovno završavaju u zatvoru na dugogodišnjim robijama. Bitno je napomenuti i činjenicu da su u nekima od anarhoprimitivističkih terorističkih napada stradali nedužni ljudi (Sheppard, 2007). Ekstremno delovanje određenih anarhoprimitivističkih grupa ih stavlja kako na društvenu, tako i na marginu

argumente kojima se kritikuje njihov karakter a ne obara ispravnost njihovih ideja (Jensen, 2006). Sa druge strane autori poput Zerzana su prihvatili da su licemerni zbog toga što koriste savremene tehnologije, ali da je to licemerje „nužno zlo“ života u civilizaciji (Zerzan prema Campbell, 2001).

⁹ Interesantan podatak je da su neki od pripadnika novijih neonacističkih terorističkih organizacija poput američke Atomvafen divizije (Atomwaffen division) klasičnu nacističku teoriju dopunili bizarnim idejama preuzetim iz teističkog satanizma i nihilizma, ali da su inspiraciju takođe nalazili i u anarhoprimitivističkim idejama (Thayer, 2019). Ova pojava se može objasniti upravo podkontekstnim reakcionarnim karakterom anarhoprimitivizma.

antisistemskih pokreta, te se može reći da je njihov politički delatni potencijal, gotovo nepostojeći¹⁰. Svakodnevna dilema jednog anarhoprimitiviste „da li da piše internet blog, ili da postavi eksploziv pod branu” je stoga irelevantna jer ni na jedan način ne bi bio u stanju da doprinese bitnijoj društvenoj promeni.

4. ZAKLJUČAK

Teorijska neutemeljenost anarhoprimitivizma, doprinosi njegovom slabom ili gotovo nikakvom delatnom potencijalu. Iako delatni potencijal može biti ograničen i društvenim okolnostima, mi ipak smatramo da je za ideologije kako bi bile sposobne da utiču na stvarnost neophodno da poseduju teoretski okvir koji ispravnim tumačenjem i analizom društvenih okolnosti omogućava da se te okolnosti brže ili sporije promene u željenom smeru. Primer anarhoprimitivizma nam ukazuje na to da ukoliko određena politička ideologija želi da bude uspešna u svom delovanju, mora se zasnivati na jasnim postulatima, kako onim proizašlim iz nauke i filozofije, tako i onim koji proizilaze iz jasnih moralnih načela. Zbrkanost anarhoprimitivizma se može objasniti njegovom sličnošću sa postmodernim načinom razmišljanja. Iako nije u potpunosti sličan sa klasičnim postmodernizmom, sa njim deli eklektizam, negiranje naučnog mišljenja, težnju ka dekonstrukciji vladajućih diskursa itd. Smatramo da je upravo negiranje naučnog mišljenja i potpuni iracionalizam anarhoprimitivista glavni uzrok njihovog slabog delatnog potencijala i nikakvog političkog uspeha. Kritičkom analizom političkog ustrojstva anarhoprimitivizma može se zaključiti da ova ideologija nema potencijal za promenu savremenog kapitalističkog sistema.

Iako smo mišljenja da anarhoprimitivistička ideja sama za sebe nema nikakvu intelektualnu vrednost, smatramo da je njen značaj u radikalnoj negaciji tradicija klasične modernističke levičarske misli. Anarhoprimitivistički napad na klasičnu levicu bio je deo šireg postmodernog diskursa koji je kao svoj osnovni cilj postavio rušenje velikih istina modernizma proizašlih iz prosvetiteljskih osnova. Moramo priznati da je sama misao klasičnog modernizma, sa svojom verom u neminovnost unilinalnog razvoja čovečanstva, stavom da je nauka sposobna da otkrije apsolutnu istinu itd. bila problematična. Postmoderna misao je predstavljala potpuno suprotnu poziciju klasičnom modernizmu, nastupajući kao njegova negacija, koja želi da ga poništi. Ipak samo postmodernističko negiranje klasičnog modernizma stvorilo je osnov za stvaranje novog savremenog modernizma, oslobođenog značajnog dela predašnjih zabluda. Hegelijanski rečeno, klasičan modernizam, kao teza i postmodernizam kao njegova antiteza su kroz međusobno negiranje stvorili osnov za stvaranje novog oblika modernističke misli.

Zbog toga se i nameće pitanje koje bi to bile osnovne karakteristike novog modernizma i mi ćemo pokušati da na samom kraju rada na njega damo odgovor.

¹⁰ Jedan od najpoznatijih ekoloških terorista Ted Kačinski (Ted Kaczynski) se u zatvoru ogradio od anarhoprimitivizma (Kacynski, 2008).

Novi modernizam, iako shvata važnost nauke kao sredstva u oslobađanju čoveka, takođe shvata da ona, kao ni čovek, nije svemoguća i da ne može dovesti do apsolutne istine. Iako nauka može da otkrije značajne delove istine, određene pojave će zbog ograničenosti ljudskog intelektualnog aparata uvek ostati izvan domašaja spoznaje. Prihvatanjem saznanje ograničenosti novi modernizam izbegava aroganciju starog prosvetiteljstva u kome se nauka shvatala kao nova religija koja daje odgovor na sva metafizička pitanja, a „racionalna individua” postavljala na pijedestal božanstva. Arogantnost starog prosvetiteljstva je prema nama bila uzrok velikih ljudskih katastrofa, jer se u različitim prosvetiteljskim misaonim tradicijama smatralo opravdanim da se oni koji nisu dovoljno „naučni”, „civilizovani” ili nisu na liniji „ispravne teorije” odstrane kako simbolički tako i fizički. Takođe pošto je u starom prosvetiteljstvu postojala samo „jedna prava naučna istina” postojao je i samo „jedan pravi put razvoja” koji se nametao čitavom čovečanstvu bez obzira da li je taj pravi put razvoja podrazumevao „civilizovanje i modernizovanje divljaka” kroz njihovo prinudno upoznavanje sa čarima „kapitalizma i demokratije” ili „čeličnu neminovnost komunizma” koja se milionima nametala kroz revolucionarni teror. Novi modernizam, smatra da se u složenoj stvarnosti ne može odrediti šta je prava i jedina linija razvoja čovečanstva, već prihvata da su se različiti delovi čovečanstva razvijali drugačijim putanjama i u drugačijim istorijskim kontekstima, zbog čega i izbegava da jedan model razvoja nametne kao univerzalni. Za razliku od klasičnog prosvetiteljstva, novi modernizam shvatajući svu složenost društva i ograničenost ljudskog spoznajnog aparata smatra da se ne može u potpunosti odrediti na koji način će se čovečanstvo u budućnosti razvijati, za razliku od različitih prosvetiteljskih misaonih tradicija koje su verovala u čelične zakone istorijskog progressa i neminovni dolazak „komunističkog” ili „liberalnog” raja. Novi modernizam takođe ima i novi pogled na odnos između čoveka i prirode. Sa jedne strane negira klasični modernistički stav prema kome je priroda puki objekt ljudskog delovanja, ali i anarhoprimitivističko obogotvorenje prirode i potpuno utapanje čoveka u nju. Iako čovečanstvu glavni interes treba da bude njegova dobrobit, ona dugoročno može biti uspostavljena samo ukoliko stanovništvo živi u simbiozi sa prirodnim okruženjem i ukoliko se racionalnim delovanjem postupno ukloni antagonizam koji postoji između prirode i civilizacije.

LITERATURA

- (1) Apollon W., & Feldstein R. (1996). *Lacan, Politics, Aesthetics*. Albany: State University of New York Press.
- (2) Anderson, P. (1974). *Passages from Antiquity to Feudalism*. London: NLB.
- (3) Costa Pinto, A. (2017). *Corporatism and Fascism: The Corporatist Wave in Europe*. London: Routledge.
- (4) Fromm, E. (1986). *Bekstvo od slobode*. Zagreb: Naprijed.
- (5) Gowdy, J. M. (1998). *Limited wants, unlimited means: A reader on hunter-gatherer economics*. Washington: Island Press.
- (6) Hobbes, T. (2012). *Levhiatan*. Oxford: Oxford Press.
- (7) Jensen, D. (2006). *The Problem of Civilization. Endgame. Vol. 1*. New York: Seven Stories Press.
- (8) Naill, L. (2016). *A Dictionary of Postmodernism*. Oxford: Wiley Blackwell.

- (9) Nathan, C. M. (1991). *Health and the Rise of Civilization*. New Haven: Yale University Press.
- (10) Marx K., & Engels F. (1974). *Nemačka ideologija*. Beograd: Prosveta.
- (11) Marx K., & Engels F. (1988). *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844 and the Communist manifesto*. New York: Prometheus Book.
- (12) McDonough, T. (2004). *Guy Debord and Situationist International: Texts and Documents*. Cambridge: MIT Press.
- (13) Rousseau, J. (2012). *Discourse on Inequality: On the Orgins and Basis of Inequality Among Men*. Durham: Duke Classics.
- (14) Smith, E. A., Hill, K., Marlowe, F. W., Nolin, D., Wiessner, P., Gurven, M., Bowels S., Borgerhoff Mulder, M., Hertz, T., & Bell, A. (2010). *Wealth transmission and inequality among hunter-gatherers*. *Current Anthropology*. vol 51 (1).
<https://doi.org/10.1086/648530>
- (15) Sahlins, M. (2017). *Stone Age Economics*. London: Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781315184951>

Internet izvori

- (16) Atanacković, P. (2005). *Antibarbarus: Istorija jedne zablude*. Anarho-sindikalistička inicijativa.
https://www.inicijativa.org/tiki/tiki-read_article.php?articleId=329 stranici pristupljeno 15.03.2022
- (17) Black, B. (1985). *Ukidanje rada*. Anarhistička biblioteka.
<https://anarhisticka-biblioteka.net/library/bob-black-ukidanje-rada> stranici pristupljeno 17.03. 2022
- (18) Bouchad, M. (2015, 6. mart). *French Police Clear Forest Protest Camp at Controversial Dam Project Site*. Vice News
<https://www.vice.com/en/article/zm5py4/french-police-clear-forest-protest-camp-at-controversial-dam-project-site> stranici pristupljeno 10.03.2022
- (19) Campbell, D. (2001). *Anarchy in the USA*, The Gardian, 2(18), 1-4
<https://www.theguardian.com/world/2001/apr/18/mayday.features11> stranici pristupljeno 20.04. 2022
- (20) *ENEMY OF THE STATE- an interview with John Zerzen by Derrick Jensen* (n.d.)
http://www.alexmackenzie.ca/enemy_of_the_state.pdf stranici pristupljeno 10.03.2022
- (21) Flood, A. (2005). *Is primitivism realistic? An anarchist replay to John Zerzan and others*. Anarkismo.
http://www.anarkismo.net/newswire.php?story_id=1890 stranici pristupljeno 17. 03.2022;
- (22) Diamond, J. (1999, 1. maj). *The Worst Mistake in the History of the Human Race*. Discover Magazine.
<https://www.discovermagazine.com/planet-earth/the-worst-mistake-in-the-history-of-the-human-race> stranici pristupljeno 19.04.2022
- (23) Kaczynski, T. (2008). *The Truth About Primitive Life: A Critique Of Anarchoprimitivism*. The Anarchist Library.
<http://theanarchistlibrary.org/library/ted-kaczynski-the-truth-about-primitive-life-a-critique-of-anarchoprimitivism> stranici pristupljeno: 17. 03. 2022
- (24) *Militant French Eco-activists Defending Deforestation: Fight For Forest* (2014, 1. oktobar). Vice News.
<https://www.youtube.com/watch?v=7ZLJZMS5BUQ> stranici pristupljeno: 18.03.2022

- (25) *Primitivism, anarcho-primitivism and anti-civilisationism- criticism* (2006). Libcom.
<https://libcom.org/thought/anarcho-primitivism-anti-civilisation-criticism> stranici
pristupljeno: 15. 03.2022
- (26) Sheppard, B. O. (2007). *Anarchism vs Primitivism*. Libcom.
<https://libcom.org/library/anarchism-vs-primitivism> stranici pristupljeno
15.03.2022
- (27) The World Bank. (2018). *Gini coefficient estimates- Slovenia*.
<https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI?locations=SI> stranici
pristupljeno: 15. 03.2022
- (28) Thayer, N. (2019, 5. decembar). *Secret Identities of U.S. Nazi Terror Group Revealed*. WayBackMachine.
<https://web.archive.org/web/20191207054823/https://www.nate-thayer.com/secret-identities-of-u-s-nazi-terror-group-revealed/> stranici
pristupljeno 12.02.2022
- (29) *What is anarcho-primitivism?* (2005). The Anarchist Library.
<http://theanarchistlibrary.org/library/anonymous-what-is-anarcho-primitivism#toc3> stranici pristupljeno 15.03.2022
- (30) Zerzan, J. (2002). *Running on emptiness*. Internet Archive.
https://archive.org/stream/JohnZerzan-RunningOnEmptiness/RunningOnEmptiness_djvu.txt stranici pristupljeno
10.02.2022

CRITIQUE OF ANARCHO-PRIMITIVISM

The main goal of this paper is a critical consideration of the extremely ecocentric current of anarchism, which is called anarcho-primitivism. We believe that anarcho-primitivism, as an ideology that advocates the complete abolition of civilizational achievements and return to the stages of hunter-gatherers, is one of the failed responses to the crisis of the Western left, which arose during the 1970s. In order to better critically analyze anarcho-primitivism, it is necessary, above all, to determine its basic postulates as well as the causes of its emergence. This will be followed by a detailed critique of his philosophical roots and the political and ideological solutions he provides. Anarcho-primitivist ahistoricism, which implies that all of humanity can easily return to pre-civilization levels, its irrational romanticism, extreme anti-technological stances and simplification of basic leftist postulates are just ways for the frustrated left to escape from tackling the concrete problems of modernity. Therefore, anarcho-primitivism can also be defined as a fading form of postmodern thought, created through inconsistent eclecticism. Primitivists, therefore, do not represent a serious movement that could disrupt the current status quo, but only a handful of self-sufficient intellectuals and activists. In this paper, through a critical analysis of anarcho-primitivism, it will be shown how its weak political-practical action potential arises from its intellectual inconsistency, which is why anarcho-primitivism can be characterized as an extreme margin in the spectrum of anti-systemic thought.

KEYWORDS: Anarcho-primitivism / postmodernism / postmodern left / critique of anarcho-primitivism / critique of postmodern left

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2022 / Vol. XLI / 1 / 105-107
Prikaz zbornika
Primljeno: 5. decembra 2021. godine
Prihvaćeno: 12. decembra 2021. godine
DOI: 10.47152/ziksi2022017

ĆOPIĆ, S., ANTONIJEVIĆ, Z. (2021) FEMINIZAM, AKTIVIZAM,
POLITIKE: PROIZVODNJA ZNANJA NA POLUPERIFERIJU -
ZBORNİK RADOVA U ČAST MARINE BLAGOJEVIĆ HUGHSON.
BEOGRAD: INSTITUT ZA KRIMINOLOŠKA I SOCIOLOŠKA
ISTRAŽIVANJA

*„Drugaciji svet ne samo da je moguć, već je na putu.
Kada je dan tih, mogu da ga čujem kako diše.“*

*Arundati Roj
indijska književnica i aktivistkinja*

Sredinom 2020. godine, iznenadno i prerano, napustila nas je dr Marina Blagojević Hughson. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja izgubio je uvaženu naučnu savetnicu i dragu kolegicu, a o razmerama gubitka koji je njen odlazak pričinio naučnoj i široj zajednici jasno govori sveobuhvatan, originalan i inspirativan Zbornik radova **Feminizam, aktivizam, politike: proizvodnja znanja na poluperiferiji**, koji su njoj u čast priredile dr Sanja Ćopić i dr Zorana Antonijević.

Dr Marina Blagojević Hughson. Naučnica, istraživačica i ekspertkinja, koja je svojim radom postavila temelje za inovativan pristup brojnim aktuelnim i izazovnim temama u oblasti sociologije, studija roda i maskuliniteta. Profesorka, edukatorica i mentorica koja je utrla put za buduće istraživačke poduhvate posvećene ovoj problematici. Aktivistkinja, feministkinja i liderka, čije je nesebično zalaganje doprinelo afirmaciji ljudskih prava, rodne ravnopravnosti i kulture pomirenja. Originalna, kreativna i hrabra žena, koja je ličnim primerom podstakla mnoge da u nauci, ali i životu, ostanu verni svojim uverenjima, čak i kada takav izbor podrazumeva „teži put“. Žena čije su emocije, energija i samopouzdanje okupile različite stvaraoce oko jedne zajedničke ideje – nade da, kako je i sama govorila „*društvo mogu učiniti boljim, pravdenijim, humanijim i radosnijim*“.

Priču o Marininom životu i radu otvara dirljiv osvrt njene kćerke Filipe Blagojević na život i lik Marine ne samo kao uspešne naučnice i aktivistkinje već i kao voljene i posvećene majke. Zatim sledi tekst urednica publikacije, dr Sanje Čopić i dr Zorane Antonijević, kroz koji se čitaoci detaljnije upoznaju sa Marininim doprinosom naučno-istraživačkom, predavačkom i aktivističkom radu.

Svojevrsni omaž Marininom delu predstavljen je u ovoj publikaciji u okviru šest tematskih celina, od kojih je svaka inspirisana različitom oblašću njenog istraživačkog i aktivističkog delovanja:

1. Teorija poluperiferijalnosti, poluperiferija i proizvodnja znanja
2. Rod, rodne teorije i urođnjavanje znanja
3. Ka rodnoj ravnopravnosti - institucije, aktivizam i politike
4. Ka pozitivnoj istoriji: pomirenje, nenasilje i bezbednost
5. Kritičke studije maskuliniteta
6. Marinina intelektualna kuhinja: razgovori i sećanja

Završni deo publikacije sadrži Marinin intervju sa sobom, kao i njene odabrane govore i kolumne, te na taj način pruža čitaocima uvid u njeno stvaralaštvo iz njene sopstvene perspektive. Na samom kraju, predstavljene su biografije autorki i autora radova u ovoj knjizi, iz kojih se može videti koliko različitih ljudi i žena posvećenih različitim oblastima naučnog rada i aktivističke prakse je Marina inspirisala svojim likom i delom.

Prvo poglavlje „**O teoriji poluperiferijalnosti, poluperiferija i proizvodnja**“ sadrži pet radova posvećenih analizi koncepta poluperiferije, koji je dr Marina Blagojević Hughson razvijala od sredine 2000. godine, ukazujući na potrebu za uspostavljanjem feminističke epistemologije na poluperiferiji Evrope. Ovi radovi bave se vezom između poluperiferije i feminizma, kao i teorijskim i epistemološkim doprinosom koncepta poluperiferijalnosti savremenoj sociologiji kulture.

Drugu tematsku celinu „**Rod, rodne teorije i urođnjavanje**“ čini šest radova, inspirisanih doprinosom dr Marine Blagojević Hughson razvoju rodne demografije i integrisanju rodnosti u sociologiju na ovim prostorima. Oni potvrđuju Marininu inovatorsku ulogu kada je u pitanju uvođenje rodne dimenzije u socijalnu demografiju, ubrzo nakon prvih radova svetskih naučnika, kao i analiziranje prepreka i izazova u konstituisanju sociologije roda i isticanje potencijala za budući razvoj sociologije roda u našem društvu.

Pet radova koji čine treće poglavlje „**Ka rodnoj ravnopravnosti - institucije, aktivizam i politike**“ pružaju uvid u procese integrisanja rodne ravnopravnosti u sferu javne vlasti kroz institucionalne aranžmane i organizacione celine u okviru različitih organa vlasti na različitim nivoima, ali i u procedure rada i delovanja u tim oblastima, naročito u Srbiji i Bosni i Hercegovini, uz poseban osvrt na inostrane uticaje u tom domenu.

„**Ka pozitivnoj istoriji: pomirenje, nenasilje i bezbednost**“ četvrta je tematska celina, u čijem su fokusu: bavljenje medija i feministkinja nasiljem prema

ženama tokom ratova na prostoru bivše Jugoslavije, povezivanje stavova o nasilju prema ženama kao centralne pojave rodnog režima u radovima dr Blagojević Hughson, i analiziranje funkcionalnog pristupa bezbednosti kao vrednosti koja podrazumeva potrebu uključivanja žena kao akterki u bezbednosnoj sferi u kontekstu integrativnog pristupa otpornosti.

Ukupno četiri rada koji sačinjavaju peto poglavlje „**Kritičke studije maskuliniteta**“, posvećeni su temi kojom se dr Blagojević Hughson intenzivno bavila poslednjih godina svog života. Oni ukazuju na značaj bavljenja ovom problematikom, posebno u Srbiji, imajući u vidu promene, otpore i izazove koji se u tom kontekstu mogu uočiti, kako na ovim prostorima tako i u svetu.

Šesta tematska celina „**Marinina intelektualna kuhinja: razgovori i sećanja**“, nazvana prema natpisu koji je stajao na vratima Marinine kancelarije na Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja, kroz sedam radova evocira sećanja na Marinu kao dragu koleginicu, osobu koja je inspirisala i pokretala svojom kreativnošću i originalnošću.

U sedmom poglavlju „**Marina o Marini: intervjui, govori, kolumne**“ predstavljena su njena dva govora sa dodele nagrade „Anđelka Milić“ i dve kolumne u listu „Politika“, kroz koje čitaoci mogu sagledati Marinino znanje, feminizam i aktivizam iz njenog ličnog ugla.

Upoznavanje sa istraživačkim i aktivističkim delovanjem dr Marine Blagojević Hughson kako kroz njene radove, tako i kroz ostvarenja drugih autora inspirisanih njenim likom i stvaralaštvom, ukazuje na jednu specifičnu prožimajuću i povezujuću nit. U pitanju je nada, koja je utkana u svaki segment Marininog rada i koju je ona uspela da prenese na sve koji su imali priliku da se sa njim upoznaju. Čitajući Marinine radove, kao i radove koji su drugi pisali sa svešću o Marininom naučnom i aktivističkom doprinosu, možemo u potpunosti razumeti reči indijske književnice i aktivistkinje Arundati Roj, koju je Marina posebno cenila: „*Drugačiji svet ne samo da je moguće, već je na putu. Kada je dan tih, mogu da ga čujem kako diše*“. Upravo ta jedinstvena emocija, pored neumitnog naučnog i društvenog značaja, pruža publikaciji „Feminizam, aktivizam, politike: proizvodnja znanja na poluperiferiji - Zbornik radova u čast Marine Blagojević Hughson“, onaj dodatni smisao, čineći je vrednim štivom koje će nadahnuti širok krug čitalaca iz sfere nauke, prakse i aktivizma. Fotografije iz privatne arhive i reči Marini bliskih ljudi o njoj daju ovoj publikaciji i jednu suptilnu, intimnu notu, zahvaljujući kojoj čitaoci mogu doživeti njen rad ne samo kao izraz naučnog već i ličnog kreativnog izraza.

*Dr Ana Batrićević**

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

* Dr Ana Batrićević je viši naučni saradnik na Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu, e-mail: a.batricevic@yahoo.com

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2022 / Vol. XLI / 1 / 109-111
Prikaz zbornika
Primljeno: 21. maja 2022. godine
Prihvaćeno: 23. maja 2022. godine
DOI: 10.47152/ziksi2022018

JODY JENSEN (ED.) (2022) MEMORY POLITICS AND POPULISM IN SOUTHEASTERN EUROPE. ROUTLEDGE

Zbornik „Memory Politics and Populism in Southeastern Europe“ (Politike sećanja i populizam u Jugoistočnoj Evropi“ koji je priredila Džodi Džensen (Jody Jensen) u izdanju Rautlidža (Routledge) predstavlja originalan etnografski poduhvat koji razotkriva skrivene linije spajanja između politika sećanja i populizama na Balkanu. Autori i autorke stavljaju pod lupu arhitektonska rešenja i spomenike, analiziraju godišnjice ratnih događaja i ulaze u trag zaboravljenim junacima, potisnutim događajima i napuštenim memorijalnim centrima kako bi pronašli neispričane priče i razumeli na koji način se sećanja fabrikuju, reinterpetiraju, potiskuju ili izvlače iz zaborava i izmeštaju iz originalnog konteksta kako bi se krojili populistički narativi koji uvek služe konkretnim političkim akterima za ostvarivanje njihovih konkretnih političkih ciljeva. Oni pokazuju kako se isti istorijski događaji, ličnosti i (ne)mesta tumače na osnovu različitih etnonacionalnih kodeksa u cilju proizvodnje identiteta i zamišljenih zajednica što zatim dovodi do reprodukcije svojevrstnih politika neprijateljstva. Oni takođe razotkrivaju kako ratni heroji baš kao i ideološke kategorije postaju prazni plutajući označitelji u koje se smisao učitava po potrebi. Na taj način oni demistifikuju mitove i zablude na kojima se temelje zvanične politike ili teorije zavera i koji uporno podrivaju projekte pomirenja.

Veza između politika sećanja i populizama nije dovoljno istražena i retko je predmet proučavanja, ne samo u Jugoistočnoj Evropi već i u svetu, pa ovaj zbornik predstavlja jedan od veoma vrednih pionirskih pokušaja da se ovaj fenomen rasvetli i objasni. Jedan od najvećih kvaliteta ovog istraživačkog projekta je njegova multidisciplinarnost. Autori i autorke ne zadržavaju se u zacrtanim okvirima pojedinačnih disciplina već povezuju studije kulture i sećanja sa istorijom i političkim naukama kako bi podrobno istražili fenomen politika sećanja.

U uvodnom poglavlju, Astrea Pejović i Dimitar Nikolovski određuju metodološki i konceptualni okvir ovog zbornika utemeljujući pojam „etnografskog razumevanja neprijateljstva“ kao jedne potpuno nove upotrebe etnologije. Neprijateljstvo je podležeća ideja na kojoj se zapravo temelje različiti populizmi, i to je vidljivo na svakom od primera koji su obrađeni u ovom zborniku, bilo da je reč o „nacionalizovanju čokoladica“, posthumnim odlikovanjima zaboravljenih generala

ili očuvanju ruševina u spomen bombardovanjima. Iako se radi o studijama slučaja Jugoistočne Evrope, i to pre svega na teritoriji bivše Jugoslavije, ova zbirka radova izlazi iz okvira regionalnih studija jer govori o mehanizmima proizvodnje politika sećanja koji su univerzalni i prisutni u svim delovima sveta gde se mogu pronaći populistički narativi.

U drugom poglavlju, Rori Arčer opominje da je i zaborav deo politika sećanja osvrćući se na gotovo potpuno potisnutu Antibirokratsku revoluciju u Srbiji krajem osamdesetih godina. Ovo „događanje naroda“ je značajno jer predstavlja „prvu populističku mobilizaciju“ u regionu, a etnografsko istraživanje pokazuje kako su narativi potpuno odbačeni i nikada nisu postali deo populističkih politika zato što su same ideje iza ove revolucije „difuzne i kontradiktorne“.

Nedoslednosti i kontradikcije vidljive su u svim fenomenima koje autori i autorke istražuju. U trećem poglavlju, Gruja Badesku analizira kako se urbani prostori Beograda i Sarajeva uređuju prema politikama sećanja, ukazujući na to da obnovljena zdanja baš kao i očuvane socijalističke ruine sadrže subiminalne političke poruke, dok nas Igor Stipić u četvrtom poglavlju uvodi u svojevrsni Rašomon pokušavajući da odgonetne čiji je zapravo Herceg Stjepan Kosača o kome Hrvati, Bošnjaci i Srbi imaju potpuno različita sećanja. Marija Ivanović u petom poglavlju pokazuje kako se isti memorijalni centar koristi na tri različita načina od strane tri različita politička aktera i kako proizvodnja naroda, odnosno identiteta zavisi od proizvodnje neprijateljstva (enmity). Sa druge strane, Mišo Kapetanović, koji se u šestom poglavlju takođe usredsređuje na upotrebu spomen obeležja, naglašava klasnu dimenziju analize populizma i otkriva da u nekim slučajevima umesto političkih aktera lokalne zajednice i pojedinci postaju proizvođači politika sećanja.

Ana Ljubojević (osmo poglavlje) i Lovro Kralj (deveto poglavlje) analiziraju politike sećanja u Hrvatskoj, osvrćući se na ustaški pokret i komemoraciju Blajburga. Obe studije slučaja ilustruju kako se sećanja vezana za Drugi svetski rat preoblikuju, reinterpretiraju i postavljaju u savremeni kontekst zarad postizanja aktuelnih političkih ciljeva. Takođe je vidljivo kako je koncept neprijateljstva u srži određenja nacionalnog identiteta.

Čak i kada za cilj imaju pomirenje, politike sećanja ojačavaju neprijateljstva jer se uvek jedan kolektivni identitet određuje spram drugog. To pokazuje slučaj koji je obradila Astrea Pejović u sedmom poglavlju. U kontekstu pridruženja Crne Gore NATO alijansi i Evropskoj Uniji, naponi vladajuće stranke da se izvini Hrvatskoj za ratne zločine u Dubrovniku rezultirali su zaoštavanjem neprijateljstva sa Srbijom. Tome slično, pokušaji da se poprave odnosi između Severne Makedonije i Bugarske proizveli su kontraefekat u vidu otpora potpisivanju Sporazuma o dobrosusedskim odnosima, kako objašnjava Dimitar Nikolovski u jedanaestom poglavlju.

S obzirom na to da je područje Jugoistočne Evrope kompleksno i razučeno te se može posmatrati kao zajednica više celina u zavisnosti od kriterijuma podele, i ovaj zbornik ima u vidu različite pod-regije. Naime, autori i autorke pre svega se bave republikama bivše Jugoslavije u kojima populistički narativi nastaju sa počecima raspada ove države. Jedina ne-Jugoslovenska država o kojoj se govori je Bugarska, i uvodeći je u igru, autori i autorke žele da pokrenu širu raspravu o populizmu na

teritoriji čitave Jugoistočne Evrope u međunarodnoj zajednici. U izvesnom smislu, zbornik uzima u obzir dve geografske i konceptualne celine koje se razlikuju po tome koji etnonacionalni identiteti definišu populističke narative. To su Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Hrvatska i Srbija na jednoj strani i Severna Makedonija na drugoj koja svoje politike sećanja zasniva na odnosima sa Bugarskom, Grčkom i Albanijom. Naum Trajanovski u desetom poglavlju osvetljava neke od problema vezanih za makedonski identitet ukazujući na neuspeli pokušaj „istorijskog pomirenja“ kroz apologetski diskurs Makedonskog muzeja borbe. Konačno, u dvanaestom poglavlju, Filip Ljapov ilustruje Bugarski nacionalizam zasnovan na istorijskom revizionizmu kroz primer okupljanja ekstremnih desničara, Marš Lukov.

Okupivši mlade autore i autorke koji su se na originalan način pozabavili temama politika sećanja i kolektivnih identiteta, urednica Džodi Džensen je otvorila put za neka nova istraživanja na temu populizma koji je postao endemski u savremenom svetu od Jugoistočne i Centralne Evrope do Sjedinjenih Američkih Država ili Brazila.

*Ivana Stepanović**

Institut za kriminološka istraživanja, Beograd

* Naučna saradnica, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu, Institute of Advanced Studies Kőszeg, e-mail: ivana.stepanovic@gmail.com

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2022 / Vol. XLI / 1 / 113-116
Prikaz zbornika
Primljeno: 1. juna 2022. godine
Prihvaćeno: 2. juna 2022. godine
DOI: 10.47152/ziksi2022019

PAVLOVIĆ, Z., LJUBIČIĆ, M. (2022) ZBORNİK RADOVA GOVOR
MRŽNJE. BEOGRAD: POKRAJINSKI ZAŠTITNIK GRAĐANA –
OMBUDSMAN, INSTITUT ZA KRIMINOLOŠKA I SOCIOLOŠKA
ISTRAŽIVANJA

Pokrajinski zaštitnik građana – ombudsman i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja su izdavanjem zbornika *Govor mržnje* nastavili dugogodišnji zajednički rad na publikovanju rezultata naučnih istraživanja društveno relevantnih tema i problema. Zoran Pavlović i Milana Ljubičić su uredili priloge dvadeset autora u formi 15 članaka, koji su pristupili ovoj širokoj oblasti iz različitih uglova, doprinevši celovitosti i multidisciplinarnosti ovog zbornika. Na 260 stranica moguće je naći radove koji se dopunjuju u produktivnom dijalogu različitih pravnih disciplina (ljudskih prava, krivičnog i međunarodnog prava), sociologije, antropologije, socijalne politike i zaštite. Posebna pažnja je posvećena najaktuelnijem načinu ispoljavanja govora mržnje u domenu digitalnih tehnologija i komunikacije, ali nisu zanemareni ni vidovi ove pojave u fizičkom okruženju. Zbornik je prikazan na konferenciji održanoj u Subotici, 5. maja 2022. godine.

U prvom članku, Zorica Mršević i Svetlana Janković se bave temom *Uloga nezavisnih institucija u Srbiji u slučajevima govora mržnje*, sa posebnim osvrtom na postupanje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti i Pokrajinskog zaštitnika građana. Autorke u tekstu analiziraju najčešće tipove govora mržnje na koji reaguju nezavisne institucije, periode intenziviranja takvog govora u javnosti, primenu postojećih propisa koje takav govor inkriminišu, kao i ulogu organizacija civilnog društva u toj oblasti. Članak posebno podvlači značaj nezavisnih institucija u promovisanju tolerancije, pravovremenost i redovnost njihovog reagovanja, kao i važnost podrške organa vlasti nezavisnim institucijama.

U članku koji se bavi retko obrađivanom temom, *Beskućnici u savremenom društvu: Između ignorisanja i (zločina) mržnje*, Milana Ljubičić ističe da su ljudi koji žive iskustvo beskućništva žrtve različitih vidova nasilja. Pored toga, autorka napominje da postoji otpor zakonodavaca da beskućnike uključe među one grupe koje su izdvojene kao visoko vulnerabilne i pravnim aktima posebno zaštićene od ovog vida kriminaliteta, iako se viktimizacija beskućnika po svojoj suštini ne razlikuje od zločina mržnje prema drugim grupama. U radu je primenjena

komparativna sociološka analiza društvenog konteksta, društvenih i zakonskih praksi, koja jasno pokazuje da se društveni tretman ovih ljudi kreće između ignorisanja i kriminalizacije.

Naredni članak u zborniku se bavi temom prava nacionalnih manjina. Siniša Tatalović i Ružica Jakešić u tekstu *Prava nacionalnih manjina i govor mržnje u Hrvatskoj* predstavljaju istorijsku genezu zaštite ostvarivanja ovih prava, sa posebnim fokusom na period 90-th godina prošlog veka. Autori objašnjavaju kako je ratno nasleđe iz tog perioda izazivalo napetosti sa usvajanjem i primenom međunarodnih pravnih akata tokom pristupaja Republike Hrvatske Evropskoj Uniji. U skladu sa temom zbornika, naročito su izdvojeni primeri vezani za govor i zločine mržnje, koji su predstavljali i još uvek predstavljaju problem za hrvatsko društvo.

Aleksandar R. Ivanović i Bojan Stojanović su obradili temu *Percepcija mladih iz multikulturalnih regiona Srbije o govoru mržnje u elektronskim medijima i na društvenim mrežama*. Napominjući važnost slobode govora sa jedne, i opasnost od njene zloupotrebe u vidu govora mržnje, autori analiziraju i poredе stavove mladih iz različitih regiona Srbije. U tekstu je posebna pažnja posvećena govoru mržnje u elektronskim medijima i na društvenim mrežama, na kojima je ovaj deo populacije posebno aktivan.

U članku na engleskom jeziku, *How to Ensure Effective Legal Protection from Cyber Harassment? (Kako obezbediti efikasnu pravnu zaštitu od uznemiravanja na internetu?)*, Ljubinko Mitrović i Predrag Radosavljević obrađuju posebno značajne slučajeve uznemiravanja u kome izostaju razlikovanja na osnovu rase, verske i druge pripadnosti. Za razliku od govora mržnje na internetu zasnovanog na nekom od ovih obeležja, ovakvi oblici ponašanja nisu jednoobrazno regulisani, niti uživaju jednak stepen pravne zaštite. Autori takođe napominju da zločini mržnje izazivaju reakcije čitave grupe prema kojoj su usmereni, dok kod podjednako teških slučajeva uznemiravanja pojedinaca takav odgovor izostaje. Imajući u vidu progresivnu prirodu prava, autori nude odgovor na pitanje kako osigurati efikasnu pravnu zaštitu od uznemiravanja na internetu.

Dragan Jovašević se bavio krivično-pravnim aspektima teme zbornika u tekstu *Krivična odgovornost i kažnjivost za govor mržnje*. Rad govori o pojmu, elementima, karakteristikama i oblicima ispoljavanja ovog krivičnog dela, u pravu Srbije i pravu država regiona. Autor je izneo naročito detaljnu analizu uloge pobude učinioca kao elementa krivičnog dela, kao i mržnje kao posebne vrste pobude, a potom i detaljnu analizu zakonske regulative u ovoj oblasti.

U narednom članku, *Kolektivna građanskopravna zaštita u slučajevima govora mržnje: Analiza normativnog okvira Republike Srbije*, Nevena Petrušić je kritički sagledala normativne domete i limite zakonskih rešenja u ovoj oblasti. Autorka je takođe analizirala normativni okvir kolektivne sudske zaštite u slučajevima govora mržnje u Republici Srbiji, u kontekstu savremenih antidiskriminacionih pravozaštitnih standarda i evropskih principa kolektivne sudske zaštite, kao i elaborirala supstantivne i procesnopravne aspekte u ovoj oblasti.

Tijana Kojić je obradila temu govora mržnje u javnom, medijskom prostoru u članku *Govor mržnje u sferi javnog obraćanja*. Autorka u ovom radu posebno naglašava neophodnost boljeg razumevanja društvene uloge govornika i prostora u kojem se govor mržnje izriče, olakšava njegovo prepoznavanje, razumevanje posledica koje on proizvodi u određenoj zajednici i na samom kraju olakšava ne samo procesuiranje istog, već njegovo prepoznavanje, u cilju razvoja društvene svesti o neprihvatljivosti ne samo govora mržnje, već i svakog drugog vida zloupotrebe slobode izražavanja.

Naredni članak u ovom zborniku je rad na engleskom jeziku Zorana Pavlovića *Hate Speech, Violence and Disseminating of False News on the Global Social Networking Highway (Govor mržnje, nasilje i širenje lažnih vesti na globalnom autoputu društvenih mreža)*. Autor je u radu istražio potrebe za drugačijom postavkom odgovornosti društvenih mreža sa postojećom ili novom regulativom, za govor mržnje, nasilje i širenje lažnih vesti od strane korisnika. Članak se sastoji iz dva dela, prvog u kome se analizira značaj i priroda novih, digitalnih medija u kontekstu govora mržnje, i drugog u kome je izvedena pravna analiza sa posebnim fokusom na izazove koji se javljaju u procesuranju ovih dela.

Rad Vide Vilić, *Vršnjačko nasilje kroz govor mržnje na društvenim mrežama*, tiče se teme zbornika u kontekstu zaštite dečijih prava. Konkretno, autorka se bavila različitim aspektima vršnjačkog nasilja u digitalnom prostoru. Predmet rada je ukazivanje na naizgled bezopasnu komunikaciju dece školskog uzrasta preko društvenih mreža iza koje se krije vršnjačko nasilje, a autorka za cilj ima predstavljanje tipova potencijalno opasne komunikacije i mogućih nasilnika kako bi se izbegle najteže posledice, kao i najčešće tipologije i karakteristike žrtve i nasilnika.

Katarina Jonev Ćiraković je priložila još jedan članak iz oblasti dečijih prava, *Govor mržnje i nasilje na internetu među decom i mladima*. Ističući da je digitalno nasilje najrasprostranjeniji vid nasilja među decom i mladima, autorka se bavi ozbiljnim posledicama ove pojave, koja je često zanemarena od strane roditelja i vaspitača.

Darko Dimovski i Dragana Milovanović su se u svom radu, *Primena člana 10. Evropske konvencije o ljudskim pravima na govor mržnje i nedostaci u regulativi*, osvrnuli na temu zbornika u kontekstu prava Evropske Unije. Autori nastoje da, pre svega, prikažu kroz konkretne primere iz prakse, na način, razlog uvođenja i svrstavanja govora mržnje kao predmet razmatranja u okviru člana 10. Evropske konvencije. Osim toga, autori ukazuju i na defekt nepostojanja preciznog određenja odredbama Evropske konvencije šta se smatra i koji elementi predstavljaju govor mržnje. Ovakav nedostatak potencijalno dovodi do neujednačene sudske prakse, shodno činjenici da ne postoje precizni kriterijumi.

U članku *Govor mržnje na internetu i pozitivna komunikacija* Danica Vasiljević-Prodanović nudi pozitivnu alternativu ovoj negativnoj pojavi. Cilj rada je da ukaže na značaj pozitivne komunikacije od strane korisnika Interneta, koja iako nema snagu da se sama suprotstavi govoru mržnje, predstavlja važan činilac u borbi protiv zabluda koje čine osnovu ove pojave.

Ivana Stepanović je priložila treći rad na engleskom jeziku, *Algorithmic Reproduction of Hate on Social Media (Algoritamska reprodukcija govora mržnje*

na društvenim mrežama). Autorka u radu istražuje na koji način „prozumacija“ (sjedinjeni proces proizvodnje i konzumacije) dovodi do proliferacije mržnje na društvenim mrežama i ukazuje na značaj podizanja svesti o opasnostima krivičnih dela povezanim sa govorom mržnje. Posebna vrednost članka je u originalnosti primenjenog antropološkog pristupa u analizi digitalne tehnologije, kao i u iznošenju zakonskih posledica analizirane pojave.

Poslednji članak u zborniku Ane Vuković je takođe na engleskom jeziku: Hate Speech vs. Politically Correct Speech: Causal-consequential Relationships (Govor mržnje vs. politički korektan govor: uzročno-posledične veze). Autorka u tekstu razmatra govor mržnje i politički korektan govor kao dva ekstrema u društvenim odnosima. Cilj njenog rada je da osvetli uzročno-posledične veze između ove dve društvene pojave. Osim toga, autorka izlaže zapažanja o tome kako se govor mržnje i politički korektan govor koriste kao antipodi za prikrivanje ideološke prirode društvenog sistema.

Prikazani zbornik predstavlja značajno izdanje koje će svakako biti zanimljivo i korisno kako akademskoj čitalačkoj publici, tako i stručnjacima iz različitih oblasti, pre svega prava, medija, obrazovaja i rada sa mladima, socijalne zaštite i digitalnih tehnologija. Posebna vrednost ove publikacije je što u sebi sadrži i tekstove koji na pregledan način, sistematično prikazuju osnovne pojmove i postavke o govoru mržnje, kao i radove koji istražuju pionirske teme i iznose originalne empirijske podatke i njihovo tumačenje.

MA Andrej Kubiček*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

* Istraživač saradnik, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu, e-mail: andrejkuibichkek@gmail.com

TEHNIČKA UPUTSTVA AUTORKAMA I AUTORIMA ČLANAKA ZBORNIKA INSTITUTA ZA KRIMINOLOŠKA I SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

1. Članak treba da bude obima do 20 strana kucanog teksta duplog proreda. Koristiti font Times New Roman, latiničnim pismom i veličinu slova 12.

2. Prva stranica teksta treba da sadrži: naslov rada, ime i prezime autora/autorke, apstrakt (do 150 reči) i 4-5 ključnih reči.

2.1 Odmah iza prezimena autora (na prvoj stranici) otvoriti fusnotu u kojoj treba dati naziv institucije u kojoj autor radi, zvanje autora i e-mail. U slučaju koautorskih radova, navesti podatke za svakog koautora/koautorke posebno.

Primer: Jovan JOVANOVIĆ*

2.2 U apstraktu moraju da budu jasno navedeni predmet i cilj rada, kao i osnovne teme koje će biti pokrivene.

3. Naslove pojedinih odeljaka u tekstu dati u sledećem obliku:

1. Naslov odeljka (Times New Roman, 12, Bold)

1.1. Podnaslov 1 (Times New Roman, 12, Regular)

1.1.1. Podnaslov 2 (Times New Roman, 12, Italic)

Primer: **1. Službe koje pružaju pomoć žrtvama**

1.1. Kategorije korisnika

1.1.1. *Žene i deca*

4. Koristiti **harvardski sistem citiranja**. Na kraju citata u tekstu otvoriti zagradu i u njoj upisati prezime autora, godinu objavljivanja i broj strane.

Primer: (Stevanović, 2009: 152).

Kada ima dva ili tri autora trebalo bi ih odvojiti zapetom (npr. Knežić, Savić, 2012).

Kada ima preko tri autora, trebalo bi navesti prezime prvog autora uz dodatak "i dr." (npr. Hawley i dr., 2013).

U slučaju da dva autora imaju isto prezime, navesti i prvo slovo njihovih imena (npr. I. Stevanović, Z. Stevanović, 2015).

Kada se navodi sekundarni izvor, potrebno je napisati "prema" (npr. Čopić prema Nikolić-Ristanović, 2011).

Ukoliko se navodi više radova različitih autora u istoj zagradi potrebno ih je razvojiti znakom tačka i zapeta (npr. Hannah-Moffat, 2005; Kemshall, 2002). U tom slučaju radove bi trebalo poredati prema prvom slovu prezimena.

4.1. U fusnotama davati samo propratne komentare, članove zakona i Službene glasnike.

4.2. Strana imena pisati izvorno.

5. Ukoliko se u tekstu nalaze slike ili tabele, na odgovarajućem mestu u tekstu uputiti na njih, npr. (Tabela 2).

Naslove dati iznad slika i tabela.

Primer: Tabela 1. Struktura viktimizacije prema polu

* Dr Jovan Jovanović je docent na Fakultetu...u Beogradu. E-mail: jovan@primer.net

6. Obavezno priložiti popis literature na kraju teksta. Navesti sve citirane bibliografske jedinice abecednim redom, prema prezimenu prvog autora. Ukoliko je za referencu dostupan DOI broj, neophodno je navesti u formatu linka (npr. <https://doi.org/10.47152/127442> ili <https://doi.org/10.47152/rkkp.58.3.1>).

Bibliografska jedinica treba da sadrži:

za knjige: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

za poglavlja u knjizi: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov poglavlja, u: prvo slovo imena (urednika), prezime (urednika), skraćena oznaka uredništva (u zagradi), naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača, broj prve i poslednje strane poglavlja.

Primer: Blagojević, M. (2013) *Transnationalization and its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities*. U: Hearn, J., Blagojević, M. & Harrison, K. (ur.) *Transnational Men: Beyond, Between and Within the Nations*. New York: Routledge, str. 261-295.

za članke u časopisima: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naziv članka, naziv časopisa (kurzivom), volumen časopisa (kurzivom) u zagradi broj časopisa i broj prve i poslednje strane članka.

Primer: Ivanović, M. (2015) Droga, umetnost, kriminal. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 34(4), str. 193-202.

za dokumenta preuzeta sa interneta: pored web strane upisati datum pristupa internet stranicama sa kojih su preuzeta.

Primer: <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, stranici pristupljeno 5.10.2012

Pre web strane može stajati i ime autora (ako je poznat) kao i naslov teksta. U tom slučaju ispred web strane dopisati - dostupno na:

za zakone: pored imena zakona napisati u kom je Službenom glasniku objavljen.

Primer: Zakon o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, br.58/04.

za saopštenja sa naučnih skupova: prezime i prvo slovo imena autora, godina u zagradi, naslov rada, naziv konferencije (kurzivom), broj strane u knjizi apstrakata u zagradi, mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Petrušić, N, & Stevanović, I. (2011) Pravna zaštita dece u Srbiji i međunarodni standardi. *Prva godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije - Prava žrtava i EU: izazovi pružanja pomoći žrtvama* (str. 87-102). Beograd: Viktimološko društvo Srbije & Prometej.

za članke iz novina: prezime i prvo slovo imena autora, godina i dan u zagradi, naslov teksta, naziv novina, broj strane.

Primer: Jovanović, A. (2012, 5.decembar) Otkriveni plagijati naučnih radova, Blic, str. 5.

Moguće je navesti i web izdanje novina, kada se umesto strane stavlja - dostupno na:

a zatim web adresa stranice i datum pristupa stranici.

Dodatna napomena: U popisu literature ne sme biti bibliografskih jedinica koje se ne navode u tekstu rada, a moraju biti sve jedinice koje se pominju, uključujući zakone, izveštaje, ali i web strane (koje idu u sekciju *Internet izvori* u okviru Literature).

7. Obavezno priložiti na kraju rukopisa: naslov rada, apstrakt i ključne reči na engleskom jeziku.

Radovi ne smeju biti već objavljeni, niti predati za objavljivanje na nekom drugom mestu.

TECHNICAL INSTRUCTIONS FOR THE AUTHORS JOURNAL OF THE INSTITUTE OF CRIMINOLOGICAL AND SOCIOLOGICAL RESEARCH

1. The article should be up to 20 pages-long with double space. The authors should use Times New Roman font size 12.

2. The first page should include: the title of the paper, the name and surname of the author, abstract (up to 150 words) and 4-5 keywords.

2.1. Right after the surname of the author (on the first page) there should be a footnote with the name of the institution the author is employed at, the title of the author and E-mail address. In the event that the paper is written in collaboration with other authors, these data should be provided for each of the authors.

Example: Jovan JOVANOVIĆ*

2.2. The abstract should include a clearly stated subject, research goals and the main topics which will be covered in the paper.

3. Headings should be written in the following style:

1. The title of the chapter (Times New Roman, 12, Bold)

1.1. Subtitle 1 (Times New Roman, 12, Regular)

1.1.1. *Subtitle 2* (Times New Roman, 12, Italic)

Example: **1. Services Supporting Victims**

1.1. Categories of Users

1.1.1. *Women and Children*

4. Authors should use the **Harvard Citation Style**. The quotation should be followed by the reference in the brackets containing author's surname, the year of publication and the page number.

Example: (Stevanović, 2009: 152).

If there are two or three authors, the surnames should be divided with a comma (example: Knežić, Savić, 2012).

If there are more than three authors, there should be only first author's surname followed by the "et. al" (example: Hawley i dr., 2013).

If two authors have the same surname, name initials should also be included (example: I. Stevanović, Z. Stevanović, 2015).

When referencing a secondary source, the reference should include "according to" (example: Čopić according to Nikolić-Ristanović, 2011).

If a single reference contains several books or papers, they should be separated with a point comma. (example: Hannah-Moffat, 2005; Kemshall, 2002). In this case surnames of different authors should be in alphabetical order.

4.1. Footnotes should include only following comments, articles of laws and official gazettes.

4.2. Foreign names should be written with original spelling.

5. If the paper includes images or charts, they should also be referenced. For example (Chart 2).

Captions should be written above the images or charts.

* Dr Jovan Jovanović is assistant professor at the University in Belgrade. E-mail: jovan@primer.net

Example: **Chart 1.** Gender structure of victimisation

6. It is obligatory to supply a list of references or bibliography at the end of the paper. It should include all the quoted references in the alphabetical order of surnames. If a DOI number is available, this information should be provided as a link (e.g. <https://doi.org/10.47152/127442> or <https://doi.org/10.47152/rkkp.58.3.1>).

A bibliography unit should include:

For books: author's surname, the name initial, the year of publication in the brackets, the title of the book (in italics), the location of publishing, the name of the publisher.

Example: Milutinović, M. (1977) *Penology*. Belgrade: Savremena administracija.

For book chapters: author's surname, the name initial, year of publication in the brackets, the name of the chapter, in: editor's name initial, editor's surname, eds. (in the brackets), the book title (in italics), the location of the publication, the name of the publisher, first and last page of the chapter.

Example: Blagojević, M. (2013) Transnationalization and its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities. U: Hearn, J., Blagojević, M. & Harrison, K. (ur.) *Transnational Men: Beyond, Between and Within the Nations*. New York: Routledge, str. 261-295.

For articles in magazines: author's surname, name initial, year of publication in the brackets, the name of the article (in italics), volume (in italics), the number of the magazine in the brackets and first and last page number.

Example: Ivanović, M. (2015) Drugs, Art, Crime. *Journal of the Institute of Criminological and Sociological Research*, 34(4), pp. 193-202.

For documents downloaded from the internet: web page, date of access.

Example: <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, accessed on 5.10.2012

The name of the author and the title of the article can be written before copy/pasting the web page. In this case before the web address there should be added: "available at:"

For laws: the source or publication where the law was published should be added after the name of the law.

Example: Law on Criminal Proceedings, Official Gazette RS, No.58/04.

For reports from scientific conferences: surname, name initial, year in the brackets, the title, the title of the conference (in italics), page number in the book of abstracts in the brackets, the location of publication, publisher.

Example: Petrušić, N, & Stevanović, I. (2011) Legal Protection of Children in Serbia. *First Annual Conference of the Victimology Society of Serbia – The Rights of Victims and EU* (pp. 87-102). Belgrade: Victimology Society of Serbia.

For newspaper articles: surname, name initial, year of publication and the date in the brackets, the title of the article, the name of the newspaper, page number.

Example: Jovanović, A. (2012, December 5th) Plagiarising Scientific Papers, Blic, p. 5.

The author can also reference a web edition of a newspaper and in this case the reference should include "available at" followed by the web address and the access date.

Additional remark: The list of references must not contain units which are not quoted in the paper and must contain all the units which are quotes including laws, reports and web pages (web pages should be under the section *Online Sources* within bibliography).

Papers must not be already published, nor submitted for publication elsewhere.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343+316

ZBORNİK Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja = Journal
of the Institute of Criminological and Sociological Research / urednice
Branislava Knežić, Milena Milićević. - God. 1, br. 1 (1972)- . - Beograd : Institut
za kriminološkai sociološka istraživanja, 1972- (Beograd : Pekograf). - 24 cm

Tri puta godišnje.

ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
COBISS.SR-ID 5474306